

अध्याय एक परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणका आधारमा जमिनलाई पनि अध्ययन गर्ने गरिएको देखिन्छ । समाज यहि जमिनका आधारमा बाँचेको छ, अर्थात अडेको छ । यसै कारणले समाजशास्त्रीय कोणबाट जमिनको अध्ययन आवश्यक देखिन्छ । जमिनलाई कृषि, बसोबास औद्योगिकरण, शहरीकरण, वनक्षेत्र, चरण क्षेत्र आदिमा उपयोग गरी समाजले अधिक लाभ लिने हुँदा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट जमिनका विषयमा अध्ययन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । जमिनको स्वामित्व, उपयोग, वर्गिकरण र जमिनसँगको सम्बन्धको अध्ययनको इतिहास परम्परा र जमिनमाथि समाजले गरेका सामाजिक सम्बन्धलाई यस अध्यायमा चिनारी अर्थात परिचय दिएको छ ।

भूमिले राज्य शासनको विस्तृत शक्ति संरचना निर्धारण गरेको हुन्छ । यस माथि हाम्रो मुलुकमा विर्ता, जागिर तथा रकम जस्ता भूमि उपभोगका विभिन्न सामान्ति स्वरूपहरु अझै कायम छन् । यस्ता उपभोग पद्धतिहरुले हलिया, कमैया, हरुवा चरुवा लगायत बालिघरे, खलो र खान जस्ता प्रथा जन्माएका छन् । यस्तो सामान्ति संरचनाले समाजको तल्लो तहमा रहेका जमिन्दारहरुलाई उल्लेख्य शक्ति दिएको छ । यसरी किसान वर्गको पसिनाको मूल्यमा रजाइँ गर्दै जमिन्दारहरु भन् धनि हुदै छन् । वर्तमानमा भूमि वितरण सामान्ति संस्थाहरु लगायत शोषण तथा अन्यायको आधारशिला बनेको छ । यसै कारण प्रत्येक राजनीतिक संक्रमणको बेला 'जसको जोत, उसको पोत' जस्ता नाराहरु केन्द्र विन्दुमा आउने गर्दछन् (रेग्मी, १९९९) ।

हामी बीच भूमि अधीनत्व, यसको अकार र उत्पादनबीचको सम्बन्ध सधैं विवादको विषय बनेको छ । एकथरीले आफ्नै (भाडामा नलिएको) सानो आकारको जमिनमा उच्च उत्पादकत्व (विपरीत सम्बन्ध) हुने तर्क गर्छन् । तर यसको ठीक विपरीत अर्काथरीले जति ठूलो खेत, उति धेरै उत्पादकत्व भनेभैँ उत्पादकत्वसँग भूमि आकारको सकारात्मक सहसम्बन्ध हुने पनि बताउँछन् । त्यस्तै अर्को महत्वपूर्ण सवाल भनेको भूअधीनत्व र उत्पादकत्वसम्बन्धी प्रभाव हो । उत्पादकत्वसँग बलियो सम्बन्ध गाँसेर रुपान्तरणमूखी भूमि सुधारले भूअधीनत्वका समस्याहरु सल्ट्याउनु पर्छ । भूमिको उत्पादकत्व अधिक बनाउन

नसक्ने व्यक्तिहरुको भू-अधिनत्व निषेध गरिनु पर्छ र अन्ततः भूमिको उत्पादकत्वलाई सकेसम्म धेरै उपयोग गर्नु भू-अधिनत्वको प्रमुख सर्त हुनुपर्दछ । भूमि र उत्पादाशिल स्रोतसँगको पहुँच र यिनि माथिको नियन्त्रण, साना किसानलाई सहयोग, सेवाको सुधार, जमिन्दार वर्गको आर्थिक र राजनैतिक शक्ति न्युनिकरण जस्ता स्थानिय शक्ति सम्बन्धका सवाललाई भूमि सुधारले समेटे पनि यिनिहरु परिवर्तन भएका छैनन् । यसको साटो शक्ति ग्रमिण स्तरमै टिकेको छ । कर्मचारी वर्गको सुक्ष्म तथा वृहत तहमा भएका त्रुटिको कारण भूमि सुधारको कार्यन्वयनमा असामनजस्याता खडा भइरहेको छ (रेग्मी, १९९९) ।

रेग्मीका अनुसार भूमि व्यवस्थालाई अलग-अलग रूपमा हेर्नु हुँदैन । यसलाई समग्र अर्थतन्त्रको एउटा भागका रूपमा मात्र हेरिनु पर्छ । भूमि सुधारको कार्यक्रमले मात्र उत्पादन वृद्धि, गरिवी र बेरोजगारीका सारा समस्या सुल्झाउँछु भन्नु अयथार्थवादी दृष्टिकोण हो । सिमित र सम्भव उद्देश्य राखेर भूमि सुधार गर्नु र त्यो पुरा गर्न मरिमेट्नु नै सफताको कसौटी हो । नेपालमा अहिले सिमान्त र साना किसान बहुसंख्यामा छन् र त्यहाँ खेतिको स-साना इकाइको बाहुल्य छ । पर्ता नपर्ने जमिनका स-साना इकाइ नै यहाँको प्रमुख भूमि समस्या हो । 'जसको जोत उसको पोत' र सामाजिक न्यायको नाममा भूमिसुधार भन्ने उद्देश्य यस्तो नहोस की भएका स-साना इकाई पनि अरु टुक्रिन्छ सिमान्त र साना किसान अरु बढ्छन् र नेपालमा निर्वाहका लागि हुने खेतिको मात्र बढ्ने छ । यसरी नेपालको अहिलेको स्थितिमा 'जसको जोत उसको पोत' ले हामीलाई निर्वाह खेतिकै दायरा भित्र कैद गर्छ । जमिन आर्थिक हिसाबले पर्ता नपर्ने टुकामा अभै बढी विभाजित हुन्छ । फेरि 'जसको जोत उसको पोत' गरेर जुन जमिन वितरण गरिन्छ त्यो जमिन घुमिफिरि धनिकै हातमा पर्न जान्छ (रेग्मी, १९९९) ।

नेपालको भूमि माथिको स्वामित्व परम्परागत रूपमा राज्यमा नै निहित हुँदै आएको पाइन्छ । राजस्व संकलनको प्रमुख स्रोत भूमि नै भएकाले राजस्व संकलन गर्ने प्रक्रियाहरु पनि विभिन्न समयमा फरक फरक रहेको देखिन्छ । राजस्व असुलीका प्रकृया अनुरूप नै भूमिलाई विभिन्न भागमा वर्गिकरण गरेको देखिन्छ । शतासिन व्यक्ति वा सरकारी निकायबाट विगतमा जमिनलाई रैकर, विर्ता, गुठी, किपट, जागिर आदिमा विभाजन गरेको पाइन्छ । यसरी व्यक्तिगत स्वामित्व दिई वार्षिक तिरो उठाउनेगरी छुट्याईएको जग्गाई रैकर, सरकारी निकाय तथा सत्तासिन व्यक्तिबाट आफ्नो निश्चित काम गरिदिए बापत जग्गाको स्वामित्व दिनेलाई विर्ता, कुनै धार्मिक साँस्कृतिक तथा सामाजिक कार्य सञ्चालन

गर्नका लागि दिइने जग्गालाई गुठी, कतिपय सरकारी कर्मचारीलाई तलबको रूपमा जग्गाको आयस्था खानदिनेलाई जागिर भन्ने व्यवस्था वि.सं. २००७ साल सम्म रहेको देखिन्छ, भने ति मध्येका कतिपय व्यवस्था अहिले पनि कायम रहेको पाइन्छ (वडाल आयोग प्रतिवेदन, २०५१) ।

नेपालमा भएका विभिन्न भूमि अधिकार सम्बन्धि आन्दोलन तथा राजनैतिक परिवर्तनसँगै २००७ साल पश्चात भूमि सुधारका नाममा विभिन्न घोषणाहरु भएको देखिन्छ । जस अनुसार भूमि अधिकार कानून मस्यौदा २००८, भूमि जाँच कमिसन २००८, भूमि सुधार कमिसन २००९, राज्यभिसेक घोषण २०१२, जग्गा उपभोग खडा ऐन २०१३, भूमि ऐन २०१४, बिर्ता उन्मूलन ऐन २०१६, कृषि सम्बन्धि ऐन २०१९ का आधारमा भूमि सम्बन्धि विद्यमान व्यवस्था अर्थात भूमि ऐन २०२१ निर्माण भएको समाजशास्त्रीय अध्ययनले गरेको इतिहासपरक अध्ययन पद्धतिबाट देखिन्छ । यसरी समाजको चिन्तन विभिन्न आन्दोलन र राजनैतिक परिवर्तनसँगै समाजमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगका आधारमा सामाजिक सम्बन्धमा समेत परिवर्तन आएको देखिन्छ (उप्रेती, शर्मा र बस्नेत, २०६६) ।

नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरू मध्ये थारू जाति पनि एक प्राचिनतम् आदिवासी जाति हो प्राचिनतम् कालदेखि तराइ क्षेत्रमा बसाबास गर्ने थारू जातिहरूलाई विगतमा तराइका भूमिपुत्रको उपनामले चिनिने गरिन्थ्यो वि.सं. २०२१ पछि तराई क्षेत्रबाट औलो उन्मूलन भए पश्चात बाह्य क्षेत्रबाट आएका अन्य जातिहरूले सोझा र इमान्दार स्वाभाव भएका अशिक्षित रूपमा रहेका थारूजाति माथि हरेक क्षेत्रमा आफ्ने पकड जमाउन थाले जसको फस्वरूप परम्परादेखि थारूहरूले प्रयोग गर्दै आइरहेको भूमि माथि पनि विस्तारै आफ्नो नियन्त्रण जमाए । जसले गर्दा थारूहरूले आफुहरूले उपयोग गर्दै आएको भूमि गुमाउनुका साथै बाह्य क्षेत्रबाट आएका अन्य जातिको अधिनमा रहन बाध्य भए । जसले गर्दा औलो उन्मूलन हुनु भन्दा अगाडी सुखी जिवन विताइरहेका तथा तराईको भूमि पुत्रको उपनामले चिनिने थारूहरू औलो उन्मूलन पश्चात भूमिहिन भएर कमैया कमलरीको रूपमा जिवन विताउन बाध्य भए (प्याकुरेल, १९८२) ।

समाजशास्त्रीय अध्ययनका कोणबाट जमिनको स्वामित्व र उपयोगका विषयमा अध्ययन गर्दा समुदायलाई जोड्न अति आवश्यक देखिन्छ । यस आधारमा यो अध्ययन जमिनसँग विशेष रूपले अनुभव, उपयोग र भोगचलन गरेका थारूजातिमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगका तौर तरिकामा के कसरी परिवर्तन हुँदै आएको छ भन्ने विषयलाई

समेत आधार लिइएर अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । शोधार्थी अर्थात अध्ययनकर्ता अध्ययन क्षेत्रको स्थायि बसोबास गरेको त्यहाका थारु समुदायका बारेमा विशेष जानकारी रहेकाले अध्ययनलाई शुद्धता र परिणाममुखी बनाउनका लागि त्यस क्षेत्रका थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगको तौर तरिकामा आएका परिवर्तनले सामाजिक परिवेशमा अर्थात सामाजिक सम्बन्धमा के कस्ता परिवर्तनहरू आएका रहेछन् भन्ने कुराको जानकारी यस अध्ययनबाट प्राप्त हुनेछ ।

नेपालमा २०६८ को जनगणना अनुसार सबैभन्दा बढी थारुहरूको जनसङ्ख्या भएका क्षेत्रहरू कैलाली, बर्दिया र कञ्चनपुर रहेका छन् । कैलालीमा सबैभन्दा बढी ३२२१२०, बर्दियामा २२६०८९ र कञ्चनपुरमा ११५८७६ रहेका छन् । त्यस्तैगरी बढी जनसङ्ख्या भएको क्षेत्र सुनसरीमा ९१५००, नवलपरासीमा ९७२७५, कपिलवस्तुमा ७००९६, चितवनमा ६३३५९ रहेका छन् । जस अन्तर्गत दाङ्ग जिल्लाका थारुजातिको जम्मा जनसंख्या ८४७८८, त्यस मध्ये तुलसीपुर उप-महानगरपालिकाको वडा नं १८ मा थारु जातिको जम्मा जनसंख्या १७५० रहेको पाइयो । (नेपाल सरकार केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८ तुलसीपुर उप-माहानगरपालिका वडा नं १८ को अभिलेख, २०७४) ।

विगतमा देशका अन्य विभिन्न ठाउँहरूमा बसोबास गर्ने थारु जातिहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, संस्कृति, भाषा रहनसहन इतिहास जीविकोपार्जन लगाएतका विषयमा बारेमा केही अध्ययन अनुसन्धानहरू भएतापनि दाङ्ग जिल्लाका थारुहरूको जमिन माथिको स्वामित्व, उपयोग गर्ने तौर तरिका र त्यसले सामाजिक सम्बन्धमा ल्याएका परिवर्तनहरूको बारेमा समाजशास्त्रीय अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइएन । त्यसैले दाङ्ग जिल्ला तुलसीपुर उप-महानगरपालिका वडा नं. १८ का थारुहरूको जमिन माथिको स्वामित्व, उपयोग गर्ने तौर तरिका र त्यसले सामाजिक सम्बन्धमा ल्याएका परिवर्तनहरूको बारेमा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्नु आफ्नो कर्तव्य ठानी यस विषय र क्षेत्रलाई चयन गरेको हो ।

यस अध्ययनमा दाङ्ग जिल्ला तुलसीपुर उपनगरपालिका वडा नं १८ का थारु जातिहरूको जमिनको स्वामित्व र उपयोगको तौर तरिकाले सामाजिक सम्बन्धमा के कस्ता परिवर्तनहरू ल्याएका छन् भन्ने मुल विषयमा वडा नं १८ का थारु जातिको जम्मा १७५० जनसंख्या २८७ घरधुरी मध्येबाट उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोटको आधारमा ६० घरधुरीलाई लिई प्रत्येक घरधुरीका घरमुलीलाई औपचारिक रूपमा समय मिलाई घरमै भेटी अन्तरवार्ता लिई

शोधकार्यका लागि आवश्यक तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ । जसमा अवलोकन र अनुसूचीको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

नेपालमा भूमिको प्रयोग एतिहासिक रूपमा नै आफ्नो शक्ति बलियो बनाउने साधनको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ । शासक, राज्य शक्तिका सञ्चालक तथा जमिन्दारहरूले भूमिलाई तिनको स्थान शक्ति र सामाजिक सम्बन्ध सम्बद्धन तथा अभिवृद्धि गर्न प्रयोग गरे । वि.सं. २००७ साल पछि, ल्याएका कृषि सम्बन्धि निति तथा योजनाहरूले पनि भूमिहिनताको समस्या तथा सम्भ्रान्त वर्गबाट भएका शोषणलाई राम्रो संबोधन गर्न सकेनन् । गरिव, भूमिहिन, मोहि तथा किसानहरूको जीविका भन् खस्कदै गएको पाइयो (रेग्मी, १९७८) ।

भूमिलाई सधैं कि कुनै वस्तुको रूपमा हेर्ने कित आफ्नै सिमित स्वार्थको लागि दुरुपयोग गर्ने निति निर्माता, योजनाकार तथा राजनीतिकर्मीहरूका व्यक्तिमुखी द्वारणा हरुनै यसको एउटा प्रमुख कारण बन्दछ । अर्को मुख्य विषय भनेको समाजको भूमिमा आधारित शक्ति संरचना हो । वास्तवमा नेपालमा भूमि जीविकाको आधार, पहिचानको माध्यम, संस्कृतिको स्रोत तथा सामाजिक चिनारीको जग बनेको छ । विपन्न जनता र भूमि स्रोत बिचको सम्बन्धलाई सु-व्यवस्थित तरिकाले बुझ्न नसक्नु नै नेपालमा सिमान्तकृत कृषक र कुलिन वर्ग बिच तनाव बढ्नुको प्रमुख कारण हो (रेग्मी, १९७८) ।

भूमिको सवाललाई सम्बोधन गर्न, किसानहरूको मोहियानीहक अभिवृद्धि एवम् जोत्नेहरूको अपनत्व स्थापित गर्न यो अवधिमा धेरै भूमि नितिहरू सार्वजनिक भए । दुर्भाग्यवस यस्ता धेरै जसो निति र निर्णयहरू कि त्रुटिपूर्ण दस्तावेज बने, कि त कार्यन्वयनका क्रममा निकै कमजोर ठहरिए । परिणामतः गरिव र सिमान्तकृत जनताले धेरै सास्ति बेहोर्नु पर्यो । यस माथि पनि राजतन्त्रलाई सामन्तवादको रक्षक एवं प्रवर्द्धक मानिन्थ्यो । त्यसैले यो व्यवस्था नेपालको लागि पछ्यौटेपन, गरिबी र असमानताको कारक बनिरह्यो (उप्रेती, शर्मा र बस्नेत, २०६६) ।

समाजको विकासक्रमसँगै समाजमा विभिन्न खाले समस्याहरूको पनि उत्पत्ति भएको पाइन्छ । मानिस एक सामाजिक प्राणी भएकोले उसले समाजका हरेक पक्षसँगको सामित्यलाई बढाएको देखिन्छ । मानिसले आफ्नो जीवनको पहिलो पाइला यसै धर्तिमा टेकेर

सुरुवात गर्दछ र यसै धर्तिमा नै आफ्नो सम्पूर्ण कर्म पुरा गर्ने गर्दछ । त्यसैले होला मानिसले जमिन माथि आफ्नो स्वामित्व कायम राख्न भरमकदुर प्रयास गरेको पाइन्छ । यसरी जमिन माथि स्वामित्व कायम गर्ने र त्यसैलाई उपयोग गरी फाइदा लिने पद्धति प्राचिन काल देखि नै विभिन्न ढंगले हुने गरेको पाइन्छ । प्राचिन काल देखि नै जमिनलाई सत्ता सञ्चालन गर्ने र शक्ति आर्जन गर्ने माध्यमको रूपमा लिइएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा जमिन माथिको स्वामित्व र उपयोगका सम्बन्धमा विगत देखि नै समाजमा द्वन्द्व र संघर्ष चलि आएको देखिन्छ । विगत देखि नै शक्ति र सत्तामा रहेका थोरै व्यक्तिले विभिन्न नाममा धेरै जमिन आफ्नो स्वामित्वमा राख्ने र त्यसैलाई आफ्नो फाइदाको लागि उपयोग गर्ने गरेकाले बहुसंख्यक व्यक्तिसंग जमिन नै नहुने र जमिन भएका सँग पनि अत्यन्तै थोरैमात्र जमिन हुनेहुँदा उनिहरुको जिवन निर्वाका लागि ति शक्ति र सत्तामा रहेका व्यक्तिबाट सधैंभरी शोषित, पिडित र शासित भएको देखिन्छ । (थापा, २००१)

सत्तामा रहेका व्यक्ति र शोषित, पिडित तथा शासित व्यक्तिहरुको विचमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगको विषयलाई लिएर विभिन्न आन्दोलनहरु भएको देखिन्छ । नेपालमा पनि जमिनको स्वामित्वलाई लिएर विभिन्न आन्दोलनहरु भए । जसमा वि.सं. १८६२ बासट्टीहरुण आन्दोलन, वि.सं. १९७७ मा मकै खेती आन्दोलन यसैगरी २००७ देखि २०१७ सम्म किसान आन्दोलन, वि.सं. २०३६ भूमि संघर्ष, वि.सं. २०४६ भूमि अधिकार आन्दोलन, यसै गरी हासम्म विभिन्न स्थानमा जमिनको स्वामित्व सम्बन्धि आन्दोलन भएको देखिन्छ (वडाल आयोग प्रतिवेदन, १९९६) ।

यसरी नेपालमा विभिन्न समयमा भएका अधिकार प्रप्तिका आन्दोलन पश्चात कानुनी तथा नितिगततहमा विभिन्न सुधारका कार्यहरु भएता पनि ति सुधारका कार्यले जुन वर्ग र जुन समस्यालाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हो त्यहाँ व्यवहारिक रूपमा सम्बोधन नभएको देखिन्छ । यो समस्या दाङ्ग जिल्लाका थारु जातिमा पनि पाइन्छ । यसरी दाङ्गका थारु जातिमा जमिनको स्वामित्वको अवस्था कस्तो छ ? जमिनको उपयोग कसरी गरिरहेका छन् ? र उनिहरुको अन्य जातिसँग के-कस्तो सम्बन्ध छ ? भन्ने कुराको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्नु नै यस शोध कार्यको मुख्य समस्या रहेको छ ।

यसरी माथि उल्लेखित विभिन्न समाजशास्त्री तथा विभिन्न संघ सस्थाका अध्ययन तथा खोज अनुसन्धानबाट के देखिन्छ भन्दा जमिनको समान वितरण र व्यवस्थित भूउपयोग नितिका विषयमा विभिन्न तहमा खोज अनुसन्धान भएको र विभिन्न समयमा भूमि अधिकार

सम्बन्धि भएका आन्दोलनहरूले नितिगत तथा कानुनी रूपमा सुधारका कार्यक्रमहरू ल्याएको देखियो ति नितिगत परिवर्तनहरूले आंशिक सुधार ल्याएता पनि सतहमा रहेको भूमिहिन, सुकुम्बासी तथा विपन्न वर्गको विचमा जुन समस्या छ त्यसको व्यवहारिक समाधान नभएको देखियो । जसले गर्दा आजपनि जो वास्तविक किसान हो, जो वास्तविक भूमिहिन हो उसको हातमा जमिन छैन र उसले अरुको जमिन कमाइखानु पर्ने र अरुको आश्रय लिनुपर्ने स्थिति छ भने जसले कृषि पेशा नै गर्दैन जो शक्तिमा छ उसको हातमा सयौं विगाह जमिन छ र उक्त जमिन उपयोग विहिन भै राखेको छ । भने वास्तविक किसानका छोराछोरीहरू आजपनि कृषि कर्म गर्ने ठाँउको अभावमा वाध्यतावश आफ्नो पेशालाई परिवर्तन गरी सिकर्मी, डकर्मी, ज्यालामजदुरी तथा विदेशी भूमिमा मजदुरी गर्न जान वाध्य भएका छन् ।

यो अध्ययन विशेषगरी थारुजातिमा रहेको जमिन संगको पहुँचको अवस्था अर्थात उनिहरूको जमिन माथिको स्वामित्व तथा जमिनलाई उपयोग गर्ने तौर तरिकामा के कस्ता परिवर्तनहरू आएका छन् र ति परिवर्तनले सामाजिक सम्बन्धमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयको खोजि गर्नु र विश्लेषण गर्नु नै यस शोधकार्यको प्रमुख समस्या हो । यसरी दाङ्ग जिल्ला तुलसीपुर उपनगरपालिका वडा नं १८ का थारु जातिमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगको तौर तरिकाले सामाजिक सम्बन्धमा के कस्ता परिवर्तनहरू ल्याएका छन् भन्ने विषयको खोजि गर्न र विश्लेषण गर्न यो शोधकार्य गरिएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धान निम्न प्रश्नहरूको सेरोफेरोमा केन्द्रित रहि गरिएको छ ।

- (क) थारु जातिसंग हाल के कति जमिन छ ?
- (ख) आफ्नो जमिन नभयका हरूले के कस्ता पेशा ब्याबसाय अपनायका छन् ?
- (ग) आफ्नो जमिन भयका तथा अरुको जमिन कमाउनहरेले जमिनको उपयोग कसरी गरीरहेकाछन् ?
- (घ) उनिहरूको अन्य जातिसँगको सामाजिक सम्बन्ध के-कस्तो छ ?
- (ङ) थारुजातिमा आयका विभिन्न परिवर्तनहरूले सामाजिक सम्बन्धमा के कस्ता प्रभावहरू परेका छन् ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका साधारण उद्देश्यहरू समग्र थारु समुदायको जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धमा आएको परिवर्तन रहेको छ । यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेकाछन् :

- (क) थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्वको अवस्थाको बारेमा विश्लेषण गर्ने,
- (ख) थारु समुदायमा जमिनको उपयोगको तौरतरिकामा आएका परिवर्तनको विश्लेषण गर्ने,
- (ग) थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगको तौर तरिकामा आएको परिवर्तनले सामाजिक सम्बन्धमा पारेका प्रभावहरूको विश्लेषण गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व

समाजशास्त्रले समाजको मात्र अध्ययन नगरी त्यस समाजको कुन कुन पक्ष के कस्तो सम्बन्ध रहेको छ भन्ने विषयमा पनि अध्ययन गर्ने गर्दछ । तसर्थ यस समाजशास्त्रीय अध्ययनमा व्यक्ति, जमिन, समाज र राज्य विचको अन्तरसम्बन्धको विषयलाई जोड दिएको छ । विगतमा थारु जातिको मुख्य पेशा कृषि थियो यसर्थ यिनिहरूको प्रत्यक्षसम्बन्ध जमिनसँग रहने गर्दछ । यस आधारमा यिनिहरूमा जमिनको स्वामित्वको अवस्था, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धमा आएको परिवर्तनलाई समेत अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको मुल विषय हो ।

थारु समुदायका बारेमा विगतमा लेखिकका लेखरचना तथा विभिन्न समयमा गरीयका खोज अनुसन्धानमा थारु समुदायको रितीरिवाज, चालचलन, संस्कृती, रहनसहन, शिक्षा, जीविकोपार्जन जस्ता विषयमा मात्र अध्ययन भयको पाईन्छ । थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्व तथा उपयोगको अवस्थामा आधारित रहि हालसम्म कसैले पनि अध्ययन तथा अनुसन्धानको बिसयबस्तु बनायको नपाईएकोले यस अध्ययन तथा अनुसन्धानमा थारुजातिमा जमिनको स्वामित्व तथा उपयोगको तौरतरिकाको बारेमा गहिरो खोज तथा अनुसन्धान गरी सम्पूर्ण यथार्त विवरण पत्ता लगाउनुनै यस सोधकार्यको महत्वपूर्ण पक्षहो ।

थारु समुदायमा अहिले पनि जमिन माथिको स्वामित्व स्थापित भएको पाँइदैन । यसरी आफ्नै जमिन नभएका थारुजातिहरूले अरुको जमिन के कसरी उपयोग गरिरहेका छन् र त्यसले समाजमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने बारेमा बभ्नुको लागि यस शोध

कार्यले मद्दत गर्दछ । यसका अलवा थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्व, उपयोगको तौर तरिका र त्यसले सामाजिक सम्बन्धमा पारेका प्रभावहरूको बारेमा केन्द्रित रहि गरिने यस खोज कार्यले भविष्यमा अरु कुनै शोधकार्य गर्दा, रिपोर्ट निकाल्दा र विश्लेषण गर्दा निश्चय पनि केहि हदसम्म सहयोग मिल्नेछ । यस अनुसन्धानले थारूहरूको जमिनको स्वामित्व र उपयोगको तौर तरिकामा र के कस्तो परिवर्तनहरू आएका छन् ? र ति परिवर्तनले सामाजिक सम्बन्धमा के कति प्रभाव पारेको छ भन्ने कुराको जानकारी प्राप्त गर्नको लागि यो शोधकार्यको महत्व रहेको छ ।

१.५ अध्ययनको सङ्गठन

यस अनुसन्धानमा सङ्गठनात्मक रूपले अध्ययनलाई अति व्यवस्थित गराइएको छ । अध्याय एकमा परिचय, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य र यसको महत्व रहेको छ । अध्याय दुईमा सन्दर्भ साहित्यको समिक्षा रहेको छ । त्यस्तैगरी अध्याय तिनमा अनुसन्धान ढाँचा रहने छ भने उक्त अनुसन्धान ढाँचा भित्र क्षेत्र छनोट, तथ्याङ्क स्रोत, तथ्याङ्क सङ्कलन विधी र तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण रहेको छ । अध्याय चार र पाँचमा थारु जातिको जमिनको स्वामित्व, जमिन उपयोगको तौर तरिका र त्यसले सामाजिक सम्बन्धमा पारेका प्रभावहरूको बारेमा व्याख्या र उत्तरदाताबाट प्राप्त सुचना तथा स्रोतहरूको विश्लेषण तथा प्रस्तुतिकरण रहेको छ भने अन्तिम अध्याय छ निष्कर्ष र सारांश रहेको छ ।

अध्याय दुई

पूर्व साहित्य समिक्षा र सैद्धान्तिक ढाँचा

२.१ सैद्धान्तिक समिक्षा

यस अध्ययनलाई स्पष्टता र पूर्णता दिनका लागि पूर्व साहित्यको समिक्षाले मार्ग निर्देश गर्ने हुँदा अध्ययन विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यको परिचयात्मक समिक्षाका सैद्धान्तिक ढाँचाको समेत यस अध्यायमा विश्लेषण गरिएको छ। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणका आधारमा जमिनलाई पनि अध्ययन गर्ने गरिएको देखिन्छ।

मार्क्सवादी विश्लेषणका दुई आधार छन् - द्वन्द्वत्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद। द्वन्द्वत्मक भौतिकवाद मार्क्सवादी दर्शन हो, जसले प्रकृति, इतिहास र मानवलाई धार्मिक ग्रन्थमा व्याख्या गरे अनुसार वा आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट नभएर वस्तुवादी दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछ। यसले सबै कुरालाई परिवर्तको प्रक्रियासँग जोड्दछ। हरेक परिवर्तन वस्तुभित्रै रहेको द्वन्द्ववाद हो। यसरी तथ्यबाट सत्य पत्ता लगाउने द्वन्द्व आधारित भौतिकवादी दर्शन नै द्वन्द्वत्मक भौतिकवाद हो। यस्तै, समाज र मानव इतिहासको ठोस अध्ययन भनेको ऐतिहासिक भौतिकवाद हो। हाम्रो इतिहास वर्गहरू र वर्ग संघर्षको इतिहास हो भन्ने सिद्धान्तमा यो आधारित छ। मार्क्सवादको आधारभूत विचार भनेको “समाजलाई वर्गीय दृष्टिकोणबाट बुझ्नु पर्छ” भन्ने हो। मार्क्सवादले भन्छ- आर्थिक नीति, प्रजातन्त्रको प्रकृति वा विचारहरूको संयोजन जस्ता धेरै पक्षहरूलाई वर्गीय दृष्टिकोणबाट मूल्यांकन गरिनुपर्छ। यसको अर्थ हो ठालुलाई गतिलो लाग्ने नीति श्रमजीवी जनताको हितमा कामै नलाग्ने पनि हुन सक्छ।

वर्ग भनेको समाजमा उस्तै सामाजिक र आर्थिक हैसियत उपभोग गरिरहेका जनताको अलग-अलगसमूह हो। यो शब्द सबै भन्दा पहिले मार्क्स र एंगेल्सले प्रचलनमा ल्याएका हुन्। वर्ग संघर्ष हरेक प्रकारको समाज व्यवस्थामा रहेको हुन्छ। दास, सामन्तवादी वा पूँजीवादी हरेक समाजमा मुट्टीभर व्यक्तिले उत्पादनका साधन माथि नियन्त्रण गर्दछन्। यिनीहरू नै शासक वर्ग बनेका छन्। अत्यन्त ठूलो संख्यामा रहेका जनताको हातमा साह्रै थोरै चिज रहन्छ, उनीहरू आफ्नो कामगर्ने क्षमताको मात्र मालिक हुन्छन्। शासक वर्गले आफ्नो ‘आर्थिक शक्ति’ प्रयोग गरी श्रमिकको अतिरिक्त श्रमको शोषण

गर्दछ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा 'मजदुरहरू आफ्नो रोजी-रोटीको लागि मात्र होइन, शासक वर्गको आवश्यकता पूरा गरिदिन' पनि काम गर्न बाध्य हुन्छन् । त्यसैले, मार्क्सवादले वर्ग भनेको समाजको "उत्पादन प्रक्रिया" को परिणाम हो भन्दछ । समाजमा "धनी" र "गरीब" छन् भन्नुको अर्थ समाजमा वर्ग छ भन्ने कुराको प्रमाण मात्र हो । (डा. विष्णुराज उप्रेती, डा. सागरराज शर्मा र जगत बस्नेत, २०६६)

सबै प्रकारको उत्पादन दूई आधारभूत कुरामा अडेको हुन्छ, पहिलो, उत्पादक शक्ति उत्पादक शक्ति भनेको श्रम शक्ति र उत्पादनका साधनको एकता हो । उत्पादनका साधन भनेको मेसिन, यातायात, जमिन, कच्चा पदार्थ, पूँजी हो भने श्रम शक्ति भनेको व्यक्तिगत तथा सामूहिक श्रम हो । दोस्रो, उत्पादन सम्बन्ध : उत्पादन सम्बन्ध भनेको उत्पादन प्रक्रियामा रोजगारदाता, व्यवस्थापक र श्रमिक आदिको व्यवहार वा सम्बन्धको कुरा हो । उत्पादक शक्ति र उत्पादन सम्बन्धको आधारमा समाजको प्रकृति दुई मूल प्रकारको देखिन्छ-

१. वर्गीय समाज (दास समाज, सामन्ती समाज र पूँजीवादी समाज)-यो समाजमा एउटा वर्गको श्रममा समाजकै अर्को वर्ग बाँचिरहेको हुन्छ । बचेको सम्पत्तिमा शोषक वर्गको नियन्त्रण हुन्छ ।

२. वर्ग विहीन समाज (आदिम साम्यवाद र समाजवाद) सिंगो समाजले नै उत्पादनको क्रममा बचेको सम्पत्तिलाई के गर्ने भन्ने सामूहिक निर्णय गर्दछ । समाजले यस्तो बचतलाई केटाकेटी, बुढापाका वा समृद्ध जीवनका लागि आवश्यक पर्ने काममा खर्च गर्न सक्दछ ।

कार्ल मार्क्स मानिसलाई एक सामाजिक प्राणी मात्र होइन, ऊ एक व्यक्तिको रूपमा पनि रहन सक्छ भनी मान्दथे । सामाजिक व्यवस्थाको अध्ययन र विश्लेषणको क्रममा मार्क्सले पूँजीवादी समाजको विश्लेषण गरे । पूँजीवादी संरचनामा श्रम विभाजनद्वारा शोषण गरिएको हुन्छ भन्ने उनको तर्क थियो । तसर्थ महिलाहरु, गरिबहरु र मजदुरहरु शोषित एवम् पीडित हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा पूँजीपतिहरुकै सुरक्षा र समृद्धि हुन जान्छ । प्राचीन समाजमा पुरुष शोषकको रूपमा रहन्थ्यो । सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तनसँगै पूँजीवादसम्म आइपुग्दा पूँजीपतिद्वारा श्रमिकहरुसँग श्रम गर्ने समय किन्छन् र श्रमिकहरुले श्रमिकहरुको समय बेच्छन् । बाँच्नका लागि श्रमिकहरुले यो भन्दा अरु कुनै विकल्प पाउँदैनन् । यसरी श्रमिकले एउटा कुनै खास प्रविधिमा क्षमता विकास गर्दछन् र त्यहि सानो घेरामा उनिहरु

जिउँदछन् । त्यसैले उनिहरुका सम्पूर्ण मानवीय सम्भावनाहरुको विकास हुन पाउँदैन (रिमाल र उपाध्याय, २००४) ।

वर्ग संघर्ष र सामाजिक संरचनाको मार्कवादी अवधारणा अनुसार भू-उपयोग शैली तथा द्वन्द्वको उत्भव विच पहिल्यै खासै कुनै प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन । तथापी हाम्रो समाजमा यहि नै द्वन्द्वको प्रमुख कारण बनेको पाइन्छ । नेपाल जस्तो ग्रामीण अर्थतन्त्र भएको मुलुकमा असमान भूमि वितरणले भिन्न सामाजिक-आर्थिक संरचना र सम्बन्ध सिर्जना गरेको छ । परिणामतः विकासका प्रयासहरु अनेपेक्षित दिशा तर्फ मोडिइ लक्षित समुह विच पुग्न सक्दैनन् । यसरी समता, सामाजिक न्याय र विकास प्रयासका कार्य शैलिता माथि प्रश्नहरु सँधै तेर्सो रहेका हुन्छन् । भूमिले राज्य सासनको विस्तृत शक्ति संरचना निर्धारण गरेको हुन्छ (खनाल र अरु, २००६) ।

कालमाक्सले समाजलाई संरचनागत रूपमा व्यख्या गरेका छन् । उनले असमानताका शैलीहरु कसरी आफै पुनरुत्पादित हुन्छन्, शक्ति तथा सम्पत्तिमा कायम असमानताहरु कसरी टिकी रहन्छन् र यस्ता असमानतालाई टिकाई राख्न सामाजिक सम्बन्धहरु कसरी संरचित हुन्छन् भन्ने व्यख्या गरेका छन् । सामाजिक पुनरुत्पादनको यो विलम्बलाई धेरै संरचनावादी सिद्धान्तकारहरुले अंगालेका छन् । तिनिहरु व्यक्तिविच हुने बारम्बारको सामाजिक टकरावबाट सामाजिक संरचना 'पुनरुत्पादित' हुन्छ भन्छन् । आफ्नो आर्थिक स्वार्थको सुरक्षा तथा अभिवृद्धि गर्न सासक वर्गले राजनीतिक शक्ति आफ्नै हातमा राखेका हुन्छन् भन्ने मार्क्सवादीहरुको विश्वास छ । यो विश्वासको आधारभूत मान्यता उत्पादन स्रोतले समाजमा राजनीतिको उच्च संरचना निर्धारण गर्छ भन्ने हो । संरचनागत मार्क्सवादी विचारले सामाजिक शक्ति-अभ्यास संरचनाको अध्ययनलालाई जोड दिन्छ । यसले शक्ति केवल व्यक्ति विच सम्बन्धको पक्षमात्र नभएर सामाजिक बनोटलाई गहिरो प्रभाव पार्ने संरचना र अभ्यासभिन्न बनेको भनी व्याख्या गर्छ । यस्तो विचारमा सामाजिक सम्बन्धमा आधारित शक्ति संरचनालाई खासै समूहको प्रभाव मान्ने गरिन्छ । यसलाई विचारधारागत सचेतना र वर्ग सम्बन्धको स्वरूपमा उच्च संरचनागत तहमा राखिएको छ (टर्नर, २००२) ।

बर्मा र बर्माको स्ट्रक्चरलरल म्याट्रिकमा व्याख्या गरे अनुसार ज्यालादारी श्रमिक राखेर आफ्नै पुँजी बढाउनेलाई नै मार्क्सले पुँजी धनि किसान मानेका छन् । पुँजी धनिले

अतिरिक्त मुल्य निकालेर श्रम शोषण गर्नु नै (कृषि आधारित) पूँजीवादी उत्पादन-पद्धतिको पूर्वाधार हो । तथापि पूँजी किसानको मात्रा मापन गर्न मार्क्सको परिभाषालाई नै सिधै उत्तार्दा समयको वास्तविक चित्रणन नआउन सक्छ । पूँजीवादी उत्पादन-पद्धतिको विकास सम्बन्धि मार्क्सवादी सिद्धान्त उद्योगमा जस्तै कृषिमा पनि लागु हुन्छ । कृषिमा पूँजीवाद विकासको प्रक्रिया नाप्ने नमिल्ने गरी धेरै जटिल छ र तुलनात्मक रूपले यो अझ विविध स्वरूपको हुनेमा कुनै द्विविधा छैन । वास्तवमा वस्तु उत्पादनको वृद्धि तथा ज्यालादारी श्रमिकको विकास कृषिक्षेत्रमा उद्योगअनुसार फरक हुनाले मार्क्सको सिद्धान्त यहाँनिर बेठिक देखिन्छ (बर्मा र बर्मा, १९९३) ।

लेनिनका अनुसार ज्यालादारी रोजगारी वृद्धि हुनु कृषि पूँजीवाद स्रोतको प्रमुख अभिव्यक्ति हो । यही एकै आधारमा उनले रसियाली कृषिमा पूँजीवादी विकासको मात्रा मापन गरेका थिए । यसलाई पछि उनी आफैँले अधिक मूल्याङ्कन भएको बताएका थिए । खरिद गरिएका श्रमिकहरुको नियुक्ति (अथवा माथि उल्लिखित ग्रामीण कृषि पूँजीवादका तत्वमध्य कुनै एक) लाई नै उनले पूँजीवादी प्रवृत्ति निम्त्याउने पर्याप्त अवस्था मानेका हुनाले यस्तो भएको थियो । वास्तवमा खरिद गरिएका श्रमिकहरुको नियुक्तिले अतिरिक्त मूल्य उत्पादन नै गर्द भन्ने छैन । नत यसले सधैं पूँजीको अभिवृद्धि नै गराउँछ । अमित भदुरी, प्रधान एच.प्रसाद, निर्मल चन्द्र र रञ्जित साउजस्ता भारतीय विद्वानद्वारा विकसित एउटा विचारधाराले बिहार र पश्चिम बंगालका कृषिको उदाहरण दिँदै कृषि अर्थव्यवस्थालाई पूँजीवादीभन्दा बढी अर्धसामन्ती चरित्रको हुने देखाएको छ । तिनले उत्पादन प्रविधिमा पूँजीवादी क्रान्तिको अनुपस्थिति देखाउँदै ती क्षेत्रका कृषिमा कायम बाली विभाजन व्यवस्थालाई उद्धृत गरेका छन् (बर्मा र बर्मा, १९९३) ।

मार्क्सवादी अवधारणा अनुसार समाजमा निरन्तर विकासका लागि सामाजिक मुल्य मान्यता रितरिवाज सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा धार्मिक व्यवस्थता जस्ता समाजको उपरिसंरचनामा परिवर्तन आउनु पर्दछ । जुन समाजको आधार संरचना बाट निर्धारण हुन्छ । यसमा आधार संरचना भन्नाले समाजको आर्थिक व्यवस्था तथा उत्पादन प्रणालीलाई जनाउँदछ । त्यसकारण उचित किसिमको आधार संरचना वा आर्थिक व्यवस्था उत्पादन व्यवस्था निर्माण गरेर मात्र समाजको मुल्य मान्यता अवधारणा संस्कार पद्धतिमा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । त्यसरीनै विकास हुन्छ भन्ने मार्क्सवादी दृष्टिकोण नेपाली समाजको

व्याख्या विश्लेषणको लागि उपयुक्त हुन्छ । मार्क्सको भनाइअनुसार जवसम्म श्रमीक मजदूर गरिव किसानको हातमा उत्पादनका साधनको स्वामित्व हुदैन तवसम्म देशको आर्थिक विकास सम्भव छैन । आर्थिक विकास हुनको लागि उत्पादन साधनको स्वामित्व गरिव मजदुर श्रमिक सर्वाहारा वर्गको हातमा हुनुपर्छ । नेपाली समाजको व्याख्या विश्लेषण गर्ने हो भने विभिन्न जातजाति भाषा भाषि धर्मावलम्बीहरु आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि उत्पादनका स्रोतहरु माथि आफ्नो पहुँच वृद्धि गर्न निरन्तर आन्दोलनरत छन् । जसको परिणाम स्वरुप देशमा विभिन्न समयमा राजनीतिक सामाजिक आर्थिक तथा धार्मिक परिवर्तनहरु पनि भईरहेका छन् । त्यसै अनुरूप नेपाली समाजको विकास हुँदै आएको पनि छ । पहिलो चरणमा आएर त राजनीतिक परिवर्तनहरुका कारणले पनि चेतनाले भनै महत्व पाईरहेका छन् (आचार्य, २०६५) ।

म्याक्स वेबरको जन्म सन् १८६४ मा जर्मनीमा भएको थियो । उनि युवा अवस्थामा आएर अर्थशास्त्र, इतिहास र समाजशास्त्रप्रति आकर्षित हुन पुगे । वेबरको चमत्कारको सिद्धान्त सामाजिक सुधार र सामाजिक सुरक्षाको लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ । उनको अर्को महत्वपूर्ण सिद्धान्त सत्तासँग सम्बन्धित छ भन्ने उनको अर्को केन्द्रकृत विश्लेषण हो । उनले धर्म, अर्थ, राजनीति, कानून आदि विषहरुमा धर्मभित्रको मूल्य र मान्यताहरुबाट नै तार्किक र अर्थपूर्ण बोध हुन गएको र पूँजीवादको विकास भएको मत राखेका छन् । ककचनीमा कन्फुसियसको धार्मिक प्रभाव र भारतमा हिन्दु धर्मको प्रभावले पूँजीवादको विकासमा अवरोध सिर्जना भएको छ भन्ने मान्यता उनी राख्दथे ।

उनी अतिवादी राजनीतिक चिन्तन राख्दैनथे । न त उनी मार्क्सवादी नै थिए । तर मार्क्स र वेबरमा पूँजीवादको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा समान जोड थियो । पूँजीवादको विरुद्धमा क्रान्ति गरी साम्यवादसम्म पुग्ने मार्क्सको लक्ष्य थियो भने वेबर समाजको परिवर्तन क्रमिक रुपले गर्नुपर्दछ सामाजिक सुधार गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दथे । समाजलाई विध्वंस गर्ने होइन विस्तारै परिवर्तन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता वेबरको थियो । भिडन्तले राम्रो समाजको निर्माण गर्दछ भन्ने कुरामा उनको विश्वास थिएन । मध्यमवर्गीय अदूरदर्शी कर्मचारीतन्त्रबाट पनि परिवर्तन वा सुधारको सम्भावना उनले देखेनन् । निरंकुश नेताहरुबाट समाजको अग्रगामी सुधार वेबरले देखेनन् । उनको विश्वास ठूला राजनेताहरुमा थियो । तिनै चमत्कारिक नेताहरुबाट नै सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तन सम्भव हुने

बताउँथे । उनले लोकतन्त्र नै राजनीतिको उत्तम व्यवस्था हो भन्ने कुरामा विश्वास गरे । यसकारण राजनीतिमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था नै सबैभन्दा गतिशील व्यवस्था हो, यहि व्यवस्थाले नै राजनेताहरु उत्पादन गर्न सक्दछ । उनको विचारमा सत्ता तिन प्रकारका हुन्छन् । ती हुन् तार्किक, निरंकुश र चमत्कारिक । यी तीनै प्रकारका सत्ताका गुण र दोषहरु हुन्छन् । अहिलेको विश्वमा भने चौथो पनि सत्ता छ, त्यो हो लोकतान्त्रिक ।

फ्रेडरीक एंगेल्स (१९८६) ले १८८४ मा प्रकाशित आफ्नो पुस्तक परिवार निजी सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्तिमा मार्क्स र एंगेल्सका समाज, परिवार र लैंगिक सम्बन्धसँग सम्बन्धित धारणाहरुका आधारमा मार्क्सवादी महिलावादको जन्म भएको हो भन्नुहुन्छ । यसले महिलामा हुने दमन र अधिनतालाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गर्दछ । महिला अधिनताको आधार परिवार भएको पारिवारिक सम्बन्धभित्र पनि द्वन्द्वको अवस्था विद्यमान हुन्छ । खासगरी पूँजीवादी समाज परिवारहरुमा सम्पत्तिको स्वामित्व पुरुषमा केन्द्रित हुन्छ । पुरुषले महिलालाई आफ्नो सम्पत्ति र यौन खेलौनाको रूपमा व्यवहार गर्दछ (एन्गेल्स, १९८६, पृ १७) । मार्क्सवादी महिलावादका अनुसार समाजमा भएका विभिन्न वर्गहरुमध्ये एउटै वर्गभित्र पनि महिलाको सम्पत्ति, शक्ति र अन्य स्रोतहरुमाथि कम पहुँच छ । महिला र पुरुषबीचको भेदभाव गर्नका लागि वर्ग संघर्ष नै उत्तम उपाय हो । यस प्रकार मार्क्सवादी महिलावादले पित्तसत्ता र पूँजीहरुलाई एक अर्काका परिपूर्वक ठान्दछ (एंगेल्स, १९८६) ।

प्रत्येक मानवले विना उद्देश्य कुनै पनि कार्य गर्दैन । प्रत्येक क्रियामा कुनै किसिमको उद्देश्य लुकेको हुन्छ भन्ने मान्यता वेबरको थियो । समाजलाई बुझ्न सामाजिक क्रिया, अधिकार र शक्तिको आधार लिन पर्दछ भन्ने मान्यता उनको थियो । वेबरद्वारा प्रतिपादित क्रिया सिद्धान्त, सत्ताको प्रकार, नैतिक मूल्यहरु सहितको पूँजीवादको विकास अवधारणाले सामाजिक र राजनीतिक सुधारका साथै मानवीय सुरक्षा र राष्ट्रियताको रक्षा आदि विषयमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ (दाहाल, २०६८)

प्राध्यापक चैतन्य मिश्रका अनुसार 'पूँजीवादलाई नमान्ने र श्रमिक वर्गलाई पनि फाइदा हुने' व्यवस्था अपनाउने चरणमा अहिलेको नेपालको अवस्था छ । यसको लागि उपभोग, लगानी र पुनर्वितरणको प्रक्रिया अघि बढाउनु पर्छ । पुनर्वितरण मूलतः कामदार प्रति लक्षित हुन्छ । यो प्रक्रियामा कामदारले दुई तिरबाट आर्जन गर्छ । काम गरेबापत

पूँजीपतीवाट ज्याला र भोट हाले बापत राज्यवाट भरथेग र भरण पोषण । यसवाट श्रम गर्नेको राज्यसत्ता प्रति अपनत्व बढ्छ र कामदार नागरिकमा रुपान्तरित हुन्छ र श्रमिक ज्यादारी गर्ने मान्छे मात्रै हैन भन्ने सिद्ध हुन्छ । श्रमजिवि वर्गको 'हक र हित' को लडाईं व्यवस्थि गर्न 'काम' लाई मर्यादित 'काम' मा रुपन्तरण गर्नुपर्छ । मर्यादित काम भनेको प्रत्येक श्रमिकलाई (क) असल जिवन जिउन पुग्ने आमदानी (ख) भेदभाव रहित वृत्ति-विकासमा समान अवसर हुने गरी काम (ग) उपयुक्त र सुरक्षित कार्य थलो (घ) यूनियन गठनका साथै काम सम्बन्धि सबै विषयमा आफ्नो भनाई आफै राख्न पाउने वातावरण (ङ) विरामी, कमजोर, पाका उमेरका श्रमिक र विपतमा परेका हरेक महिलालाई सहायता दिने सामाजिक सुरक्षको संयन्त्र भएको राज्य उपलब्ध गराउनु हो । यो भनेको उत्पादन, पुनर्लगानी र पुनर्वितरणको प्रक्रिया आरम्भ गर्नु हो (मिश्र, २०७०)।

भूमिले राज्य शासनको विस्तृत शक्ति संरचना निधारण गरेको हुन्छ । यस माथि हाम्रो मुलुकमा विर्ता, जागिर तथा रकम जमिन जस्ता भूमि उपभोगका विभिन्न सामान्ति स्वारुपहरु अझै कायम छन् । यस्ता उपभोग पद्धतिहरुले हलिया, कमैया, हरुवा चरुवा लगायत बालिघरे, खलो र खान जस्ता प्रथा जन्माएका छन् । यस्तो सामान्ति संरचनाले समाजको तल्लो तहमा रहेका जमिन्दारहरुलाई उल्लेख्य शक्ति दिएको छ । यसरी किसान वर्गको पसिनाको मूल्यमा रजाइँ गर्दै जमिन्दारहरु भन् धनि हुदै छन् । वर्तमानमा भूमि वितरण सामान्ति संस्थाहरु लगायत शोषण तथा अन्यायको आधारशिला बनेको छ । यसै कारण प्रत्येक राजनीतिक संक्रमणको बेला 'जसको जोत, उसको पोत' जस्ता नाराहरु केन्द्र विन्दुमा आउने गर्दछन् (रेग्मी, १९९९) ।

हामी बीच भूमि अधीनत्व, यसको अकार र उत्पादनबीचको सम्बन्ध सधैं विवादको विषय बनेको छ । एकथरीले आफ्नै (भाडामा नलिएको) सानो आकारको जमिनमा उच्च उत्पादकत्व (विपरीत सम्बन्ध) हुने तर्क गर्छन् । तर यसको ठीक विपरीत अर्काथरीले जति ठूलो खेत, उति धेरै उत्पादकत्व भनेभैँ उत्पादकत्वसँग भूमि आकारको सकारात्मक सहसम्बन्ध हुने पनि बताउँछन् । त्यस्तै अर्को महत्वपूर्ण सवाल भनेको भूअधीनत्व र उत्पादकत्वसम्बन्धी प्रभाव हो । उत्पादकत्वसँग बलियो सम्बन्ध गाँसेर रुपान्तरणमूखी भूमि सुधारले भूअधीनत्वका समस्याहरु सल्ट्याउनु पर्छ । भूमिको उत्पादकत्व अधिक बनाउन नसक्ने व्यक्तिहरुको भू-अधीनत्व निषेध गरिनु पर्छ र अन्ततः भूमिको उत्पादकत्वलाई

सकेसम्म धेरै उपयोग गर्नु भू-अधिनत्वको प्रमुख सर्त हुनुपर्दछ । भूमि र उत्पानाशिल स्रोतसँगको पहुँच र यिनि माथिको नियन्त्रण, साना किसानलाई सहयोग, सेवाको सुधार, जमिन्दार वर्गको आर्थिक र राजनैतिक शक्ति न्युनिकरण जस्ता स्थानिय शक्ति सम्बन्धका सवाललाई भूमि सुधारले समेटे पनि यिनिहरु परिवर्तन भएका छैनन् । यसको साटो शक्ति ग्रमिण स्तरमै टिकेको छ । कर्मचारी वर्गको सुक्ष्म तथा वृहत तहमा भएका त्रुटिको कारण भूमि सुधारको कार्यन्वयनमा असामनजस्याता खडा भइरहेको छ (रेग्मी, १९९९) ।

रेग्मीका अनुसार भूमि व्यवस्थालाई अलग-अलग रूपमा हेर्नु हुँदैन । यसलाई समग्र अर्थतन्त्रको एउटा भागका रूपमा मात्र हेरिनु पर्छ । भूमि सुधारको कार्यक्रमले मात्र उत्पादन वृद्धि, गरिवी र वेरोजगारीका सारा समस्या सुल्झाउँछु भन्नु अयथार्थवादी दृष्टिकोण हो । सिमित र सम्भव उद्देश्य राखेर भूमि सुधार गर्नु र त्यो पुरा गर्न मरिमेटनु नै सफताको कसौटी हो । नेपालमा अहिले सिमान्त र साना किसान बहुसंख्यामा छन् र त्यहाँ खेतिको स-साना इकाइको बाहुल्य छ । पर्ता नपर्ने जमिनका स-साना इकाइ नै यहाँको प्रमुख भूमि समस्या हो । 'जसको जोत उसको पोत' र सामाजिक न्यायको नाममा भूमिसुधार भन्ने उद्देश्य यस्तो नहोस की भएका स-साना इकाई पनि अरु टुक्रिन्छ, सिमान्त र साना किसान अरु बढ्छन् र नेपालमा निर्वाहका लागि हुने खेतिको मात्र बढ्ने छ । यसरी नेपालको अहिलेको स्थितिमा 'जसको जोत उसको पोत' ले हामीलाई निर्वाह खेतिकै दायरा भित्र कैद गर्छ । जमिन आर्थिक हिसाबले पर्ता नपर्ने टुकामा अभै बढी विभाजित हुन्छ । फेरि 'जसको जोत उसको पोत' गरेर जुन जमिन वितरण गरिन्छ त्यो जमिन घुमिफिरि धनिकै हातमा पर्न जान्छ (रेग्मी, १९९९) ।

नेपालमा भूमिमाथिको स्वामित्व परम्परागतरूपमा राज्य (सरकार) मा नै निहित हुँदै आएको पाइन्छ । राजश्व सङ्कलनको प्रमुख स्रोत भूमि नै भएको ले राजश्व असूल गर्ने प्रक्रियाहरू पनि विभिन्न समयमा फरक फरक देखिन्छन् । राजश्व असुलीका प्रक्रिया अनुरूप नै भूमि व्यवस्था कायम भएको पाइन्छ । सत्तासीन व्यक्ति वा सरकारी निकायबाट कसै लाई निश्चित काम गरिदिए वापत बिर्ताको रूपमा जग्गाको स्वामित्व दिने, कुनै धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक कार्य सञ्चालन गर्न गुठीलाई जग्गा राखिदिने , कतिपय सरकारी कर्मचारीलाई तलबको रूपमा जग्गाको आयस्ता खान दिने, जस्ता जग्गासम्बन्धी व्यवस्थाहरू विक्रम सम्वत् २००७ सालसम्म रहेका देखिन्छन् । तिनीहरूलाई सङ्क्षेपमा तल उल्लेख गरिएको छ-

रैकर

रैकर जग्गामाथिको अन्तिम स्वामित्व राज्यमा नै रहने भएतापनि त्यस्तो जग्गाहरू व्यक्तिहरूलाई भोग गर्न दिई, भोग गरे वापत राज्यले वार्षिक कुत, तिरो वा मालपोत लिने व्यवस्था गरेको थियो । ती व्यक्तिहरूबाट सरकारी तिरो वा मालपोत असुल गर्ने काम जमिनदार, तालुकदार, जिम्मावाल, मुखियाहरूले असुल गरी निश्चित रकम आफैले लिई बाँकी रकम सरकारी कोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसरी जग्गा भोग गर्न पाउने व्यक्तिहरूले सो जग्गा विक्री गर्ने, तथा हकवालामा पनि जानसक्ने हुँदा एक प्रकारले उनीहरूमा नै जग्गामा स्वामित्व रहेको देखिन्छ । सबै भन्दा बढी जग्गा नेपाल अधिराज्यमा रैकर नै रहेको र त्यस्तो जग्गा २००७ सालसम्म कूल आवादी जग्गाको करिब ५० प्रतिशत भएको अनुमान गरिएको छ ।

बिर्ता

सरकारले कुनै व्यक्तिलाई वीरतापूर्वक काम गरेको वा आफूप्रति वफादार रहेको कारणले समय समयमा सरकारी निर्णयबाट जग्गाको स्वामित्व दिई त्यस्तो जग्गाबाट प्राप्त हुने राजस्व (मालपोत) सरकारको बदलामा बिर्ता पाउने व्यक्तिले सरकारलाई केही रकम बुझाउने वा बुझाउनु नपर्ने गरी दिइएको जग्गालाई बिर्ता जग्गा भनिन्छ । कुनै बिर्ता जग्गा पाउने व्यक्तिले जीवनभर मात्र भोग गर्न पाउने गरी दिने गरिए तापनि प्रचलनमा भनेपाउने व्यक्तिको मृत्युपछि निजको हकवालाले पुनर्भोग गर्न दिने गरेको पनि देखिन्छ तर त्यस्तो बिर्ता जग्गा बेचबिखन गर्ने अधिकार भनेपाउने व्यक्तिको हुँदैन थियो । जीवनभर मात्र भोग गर्न पाउने बिर्ताबाहेक अन्य बिर्ता जग्गा भने बिर्तावालाले विक्री, दान-दातव्य गर्न सक्ने तथा हकवालामा सरे व्यवस्था रहेको देखिन्छ । तत्कालीन अवस्थामा बिर्ता जग्गा कूल आवादी जग्गाको करिब ३६ प्रतिशत रहेको अनुमान छ । बिर्ता जग्गा २०१६ सालमा उन्मुलन भई त्यस्ता सबै जग्गाको स्वामित्व सरकारमा सरी सबै बिर्ता जग्गा रैकरमा परिणत हुने व्यवस्था रहेको छ ।

गुठी

निश्चित धार्मिक, साँस्कृतिक तथा सामाजिक कार्य सञ्चालन गर्न चाहिने खर्च व्यहोर्नको लागि दिइने जग्गालाई गुठी जग्गा भनिन्छ । सरकारीस्तरबाट नै गुठी सञ्चालनको लागि जग्गा दिई वा व्यक्ति विशेषले आफ्नो जग्गा दिई स्वीकृति लिएर तथा मालपोत छुट गराई दर्ता गराएका जग्गाहरू राज गुठी अन्तर्गत पर्दछन् । साथै त्यस्ता राजगुठी मध्ये पनि

सरकारीस्तरबाट सञ्चालन नगरी सन्त-महन्त वा अन्य व्यक्तिहरूबाट सञ्चालन हुने गरे का जग्गालाई भने छुट्टै गुठी जग्गा भनिने व्यवस्था छ । त्यस्ता राजगुठी अन्तर्गतका सबै जग्गाको स्वामित्व गुठीको नै कायम हुने र सो को सञ्चालन तथा जग्गा प्रशासन पहिले छुट्टै सरकारी कार्यालयबाट नै हुने गरे को मा पछि गुठी संस्थान बाट हुने गरे को छ । यस्ता सबै राज गुठी अन्तर्गतका जग्गा भोग गर्ने मोहीहरूले आफ्ना हक हस्तान्तरण गर्नसक्ने तथा हकवालामा सरेने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो जग्गा कूल आवादी जग्गाको करिब २ प्रतिशत रहेको अनुमान छ ।

किपट जग्गा

नेपालको पूर्वी पहाडको लिम्बुवान क्षेत्रमा लिम्बु समुदायको सामूहिक स्वामित्वमा रहेको जग्गालाई किपट जग्गा भनिन्छ । यस व्यवस्था अन्तर्गत लिम्बु समुदायका व्यक्तिहरूले व्यक्तिगत रूपले भोगचलन गरेको जग्गा त्यही समुदायभित्र नै हक हस्तान्तरण हुने भएतापनि अन्य समुदायका व्यक्तिहरूलाई किपट जग्गा बिक्री गरी स्वामित्व हस्तान्तरण गर्न नपाइने व्यवस्था रहेको थियो । यस्तो जग्गा कूल आवादी जग्गाको करिब ४ प्रतिशत रहेको अनुमान छ । उक्त भूमि व्यवस्था विक्रम संम्वत् २०२३ सालमा समाप्त भई किपट जग्गालाई पनि रैकरसरह कायम गरी सरकारलाई रैकर जग्गासरह नै मालपोत बुझाउने र अरूलाई पनि बिक्री गर्न सकिने व्यवस्था भइसके को छ ।

जागिर, राज्य तथा रकम व्यवस्था

जागिर, राज्य तथा भूमि व्यवस्था अन्तर्गत करिब ७.७ प्रतिशत जग्गा रहेको अनुमान गरिएको छ । यिनीहरूको चर्चा तल गरिन्छ-

जागिर व्यवस्था:- यस अन्तर्गत सरकारी काम गर्ने विभिन्न कर्मचारीहरूले नगदमा तलब पाउनुको बदलामा तोकिएको निश्चित अवधिको लागि निश्चित जग्गाबाट प्राप्त हुने कुत वा आयस्ता पाउने गर्दथ्यो । नगदमा कुत पाउने लाई “खुवा” र “जिन्सी” मा पाउने व्यवस्थालाई खान्नी भनिने प्रचलन थियो । जागिरदारले पाएको त्यस्तो जग्गा बेचबिखन गर्न, टुक्रयाउन वा हकवालालाई दिन पाउने व्यवस्था थिएन, जबकि त्यस्तो जग्गा कमाउने व्यक्तिले (जग्गावाल वा मोहीले) आफ्नो हक हस्तान्तरण गर्न पाउँथ्यो । यस्तो जागिर प्रथाको अन्त्य विक्रम संम्वत् २००९ सालमा गरियो र त्यस्तो जग्गालाई पनि रैकरमा नै परिणत गर्नुका साथै सम्बन्धित मोहीको नाममा रैकरमा दर्ता हुने व्यवस्था गरी जागिरदारलाई नगदमा नै तलब दिने व्यवस्था भयो ।

राज्य भूमि-व्यवस्था:- खास गरी नेपाल अधिराज्यको एकीकरण भएपछि यो भूमि व्यवस्था सुरु भएको देखिन्छ । यस व्यवस्था अन्तर्गत सबै जग्गा रैकर सरह नै रहे तापनि केवल जग्गावाला र राज्यको बिचमा मध्यस्थकर्ताको रूपमा राजा रजौटाहरू रहने व्यवस्था कायम गरिएको थियो । मुख्य रूपले यसमा निम्न ३ किसिमको व्यवस्था रहेको थियो ।

क. राजा रजौटाहरूले निश्चित क्षेत्र भित्रको जग्गाको मालपोत आफैले असुली गरी आफैले खर्च समेत गर्न पाउँथे । यस वापत कुनै काम गर्नु नै पर्ने भन्ने दायित्व वा जिम्मेवारी भने हुँदैन थियो ।

ख. सरकारलाई तोकिए बमोजिमको निश्चित रकम बुझाई मालपोत वापत असूल भएको मध्ये बाँकी रकम राजा रजौटाको आफ्नै आम्दानीको रूपमा रहने अर्को व्यवस्था थियो ।

ग. राजा रजौटाहरूले लगत अनुसार तोकिएको दरमा मालपोत असूल गरी सो मध्ये निश्चित प्रतिशत रकम काम गरे वापत कमिसनको रूपमा आफैले लिई बाँकी रकम सरकारलाई बुझाउनुपर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू थिए । राजाहरूको अधिकार वंशानुक्रम अनुसार जाने भएतापनि जग्गालाई बिक्री गर्ने वा बाँडफाँड गर्ने जस्तो अधिकार भने थिएन । जग्गावालालाई भने त्यस्तो सबै अधिकार रैकर जग्गा सरह नै थियो । राज्य भूमि व्यवस्था विक्रम सम्वत् २०१८ सालमा समाप्त भई त्यस्ता सबै जग्गाको मालपोत सोभ्रै सरकारबाट नै असूल हुने व्यवस्था सुरु भयो ।

रकम व्यवस्था:- जग्गा जोतभोग गर्ने मोहीहरूले जग्गावालाहरूका विभिन्न कामहरू गरिदिनुपर्ने व्यवस्थालाई रकम व्यवस्था भनिन्छ । यो व्यवस्था पनि विक्रम सम्वत् २०२० सालमा समाप्तभई मोहीले अन्य कुनै बेठबेगारी गर्न नपर्ने गरियो ।

जिमिदारि जग्गा

सरकारी मालपोत असूल गर्ने काम खासगरी तराईतर्फ जमिनदारहरूको जिम्मामा दिई असूल भएको मालपोतको निश्चित प्रतिशत जमिनदारले लिई बाँकी रकम सरकारी ढुकुटीमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्थाको साथै जमिनदारहरूलाई केही जग्गा सिर, जिरायतको रूपमा भोग गर्न दिने प्रचलन रहेको हुँदा त्यस्तो जग्गालाई जिमिदारी जग्गा भनिन्छ । जिमिदारी सिर, जिरायत जग्गा भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ को व्यवस्थाले सम्बन्धित जमिनदारको स्वामित्वमा कायम रहने व्यवस्था भयो ।

उखडा जग्गा

लुम्बिनी अञ्चलको तराई भागमा पर्ने कपिलवस्तु, रूपन्देही र नवलपरासी ३ जिल्लामा मात्र उखडा व्यवस्था रहेको थियो । सो क्षेत्रका जमिनदारहरू अन्तर्गत पर्ने जग्गा मध्ये कसैको नाममा दर्ता नभएको र सिर, जिरायतको रूपमा रहेको जग्गा जमिनदारले अरू मोही (व्यक्ति) लाई कमाउन दिई भोग गर्ने व्यक्तिसँग मालपोतभन्दा बढी रकम वा मालपोतको करिब प्रायः दुई गुना रकम लिने गरेको र जमिनदारले सरकारलाई मालपोतसम्म बुझाउने गरेको जग्गा उखडा व्यवस्था अन्तर्गत पर्दछ । पछि विक्रम सम्वत् २०२१ सालमा उखडा ऐन बने पछि जग्गा जोतभोग गर्ने व्यक्ति नेपाली नागरिक भए निजकै नाममा त्यस्तो जग्गा दर्ता गर्ने व्यवस्था भई उखडा भूमि व्यवस्थाको अन्त्य गरी जग्गा कमाउने मोहीलाई नै जग्गावाला बनाइयो ।

माथि उल्लेख भए अनुसार नेपालमा रहेका विभिन्न प्रकारका भूमि व्यवस्थाहरूलाई विक्रम सम्वत् २००७ सालमा भएको राजनीतिक परिवर्तनपछि भूमि व्यवस्थामा एकरूपता ल्याउने दृष्टिले विभिन्न समयमा जागिर, विर्ता, किपट, जमिनदारी, उखडा भूमि व्यवस्थाहरूलाई खारेजगरी सबै जग्गालाई रैकरकै रूपमा कायम गर्दै लिएको पाइन्छ । हाल नेपालमा रैकर र गुठी दुई प्रकारको भूमि व्यवस्था मात्र कायम रहेको छ । (.उप्रेती, शर्मा र बस्नेत, २०६६) ।

२.२ पूर्व अध्ययनको समीक्षा

भूमि सुधारलाई स्थानिय शक्ति सम्बन्ध माथिको हस्तक्षेप मान्न सकिन्छ । यसले साना किसान, ग्रामिण कामदार, महिला तथा सिमान्कृत अरु ग्रामिण सामाजिक समुहलाई भूमि तथा उत्पादनशिल स्रोतसँग धेरै पहुँच तथा यिन माथि नियन्त्रण दिने प्रयास गर्दछ । यसको अर्थ भूमि-सम्पन्न वर्ग, धनि व्यापारी, सम्भ्रान्त तथा कृषि व्यवसायीको आर्थिक तथा राजनीतिक शक्ति घटाउनु हो । सँगसँगै यसले निर्णय प्रक्रियामा ग्रामिण विपन्न वर्गको सहभागिता पनि अभिवृद्धि गर्दछ (घिमिरे, २००१) ।

वि.सं. १९९१ तिर तराईमा घना जंगलसँगै औलोको प्रकोप पनि उत्तिनै थियो । पहाडी किसानका लागि यो क्षेत्र बसाईसर्न योग्य थिएन । तथापी राज्यबाट विर्ता स्वरुप जंगली भूमि पाएका विर्ता धनिहरूले काठ विक्रिका लागि रुख काट्दै खेती गर्न जमिन

बनाउन थाले । छिमेकी जिल्लामा रहेका भारतीयहरुलाई बोलाएर यस्तो काम गराउन सम्भव पनि थियो । तिनलाई पछि तराइमै बस्न प्रेरित पनि गराइयो । विशेष गरी थारु जस्ता स्थानिय बासीको ख्यालै नराखी तिनको सामुदायिक अधिकार कटौती गरियो यस्ता स्थानिय जनतालाई 'भारा' (श्रम) अर्न्तगत जंगल फाँड्न लगाइयो । भूमि सुधार कार्यक्रमहरुको उचित तवरले कहिलै नहुने ऐतिहासिक उपभोग अभ्यासका यस्ता अवसेसहरु आजको आधुनिक नेपालमा पनि देखिन्छन् (जामान, १९७३) ।

नेपालको विगत देखि वर्तमान सम्मको अवस्था हेर्दा शक्तिसाली समुहले मात्रै भूमिसंगको पहुँच पाएका छन् । वस्तवमा वितरणको यहि ऐतिहासिक शैलीले भूमिसंगको पहुँच निर्धारण गरेको छ । यसरी वि.सं. २००७ मा राणा शासनको पतनपछि मात्रै भूमि सुधारको महत्व बोध भयो । विर्ता, जागिर, तथा सरकारी अध्ययनका भूमिमा राजश्व उठाउनेहरुलाई जमिन्दार भनिन्थ्यो । सामान्यतया तिनलाई कुत संकलनका साथै भूमि प्रसासनका सम्पूर्ण काममा शसक्त बनाइन्थ्यो । अझै उपल्लोतहमा हुनेहरुका लागि मध्यस्तकर्ताको काम गरिरहेका भएतापनि तिनको शक्ति निकै विस्तृत थियो र तिनिहरु प्राय स्वाधिकार-सम्पन्न जग्गा धनि थिए । अहिले नेपालमा धेरै जमिन हुनेलाई जमिनदार भन्ने चलन छ (रोवर्डसन र मिश्र, १९९७) ।

आफ्नो जमिन जोत्ने किसान माथि जमिन्दारले निकै शक्ति प्रयोग गर्दछन् साथै तिनिहरु माथि जमिन्दारले चाहेको ज्यालादारमा नै काम लगाउछन् । जमिन्दारको जमिनमा बसेका गाँउलेको स्तर दासको जस्तै हुन्छ र जमिन्दारले तिनिहरुबाट विना ज्याला श्रम र अरु सेवापनि माग गर्दछन् । त्यसैले भूमि सुधार व्यवस्थाले शोषणकारी मध्यस्त कर्ता (जमिन्दार) हरुलाई हटाएर जमिनमै क्रियासिल हुने वर्गलाई रक्षा गर्ने विश्वास गरिन्छ ।

भू-अधिनत्व वितरणमा हुने द्वन्द्व ग्रामिण समाजको लागि एकदमै सामान्य कुरा हो । विसम खालको भूमि वितरण र असमानता प्राय ऐतिहासिक भूमि अतिक्रमणले गर्दा नै हुने गरेको छ । भू-अधिनत्वको वितरण भूमि माथिको स्पर्धात्माक दावी तथा यिनमा अन्तरनिहित जातिय सामाजिक मनमुटावको सश्लेषणले परिणमत : द्वन्द्व निम्त्याउछ भन्ने उदारण अमेजनको ब्राजिली राज्य (पारा) र रुवान्डाले देखाइसकेका छन् । जमिन्दारहरुले वैधानिक कानुको माध्यमले तथा सुकुम्बासीहरुले संवैधानिक व्यवस्था अनुसार अधिग्रहणबाट जमिन आफ्नो बनाएका हुनाले ब्राजिली अमेजनमा भूमि द्वन्द्वको सिर्जना भएको थियो । गृहयुद्धको

परिस्थितिमा घुसखोरी व्यवहार सर्वव्यपी हुन्छ, र यसैले द्वन्द्वलाई उर्जा दिइरहेको हुन्छ भन्ने अर्काण्ड र सेभेल्ट (२००२) को तर्क छ । युद्धग्रस्त समाजमा द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको शान्ति निर्माण गर्ने निति बारे विगोम्बे र अरु (२०००) को कृति, भूमि स्रोतको शक्ति, विकृतिकरण, विद्रोह र सुधार बारे विन्स्वान्जर र अरु (१९९५) को विश्लेषण तथा मध्ये अमेरिकामा भएको राजनीतिक हिंसाबारे ब्रोकेट (१९९२) ले गरेका अध्ययन पनि भूमिलाई द्वन्द्वको एक प्रमुख स्रोत मानेका छन् ।

विश्वभर किसानहरूले जमिनको स्वामित्वका लागि शासक वर्गसँग आन्दोलन गरेकै समयमा नेपालमा पनि पहिलो पटक वि.सं. १८५६ मा नेपाली कृषकहरूले भूमि अधिकारको आन्दोलन गरेको देखिन्छ । साथै अन्य थुप्रै आन्दोलनहरू पनि भए । नेपालमा जमिनको स्वामित्वलाई लिएर विभिन्न आन्दोलनहरू भएको देखिन्छ जसमा वि.सं. १८६२ बासट्टीहरूण आन्दोलन, वि.सं. १९७७ मा मकै खेती आन्दोलन यसैगरी २००७ देखि २०१७ सम्म किसान आन्दोलनहरू, जस्तै, भिम दत्त पन्तको भूमि संघर्ष, काठमाडौं भक्तपुरको भूमि संघर्ष, 'जि कहो' संघर्ष, प्युठानमा भएको भूमि संघर्ष अभियान तथा तराईमा भूमि संघर्ष विस्तर र २०१६ सालमा दाङमा भएको भूमि अधिकार संघर्ष, आदिलाई लिन सकिन्छ । यसैगरी वि.सं. २०१६ देखि २०४६ सम्मको किसान क्रान्ति जस अर्न्तगत 'भोडा' भूमि अधिकार संघर्ष, भूपा विद्रोह, धनुषामा भएको भकारी फोर संघर्ष, सिन्धुपाल्चोकको पिस्कोर आन्दोलन आदिलाई लिन सकिन्छ । त्यसैगरी वि.सं. २०४६ पछि भएका विभिन्न आन्दोलनहरूमा वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलन, वि.सं. २०४९ मा बर्दियामा कनारा आन्दोलन, वि.सं. २०५१ रसुवामा अन्न नतिर्ने आन्दोलन, वि.सं. २०५२ मा सिएसआरसि र एनएलआरएफको आन्दोलन, वि.सं. २०५३ मा बाँके र बर्दियामा भएको 'बागदारी' र 'पितमरी' आन्दोलन, वि.सं. २०५४ मा बाँकेमा भएको भूमि कब्जा आन्दोलन, वि.सं. २०५६ मा कमैया मुक्ति आन्दोलन, वि.सं. २०६० मा मुद्दा दर्ता आन्दोलन, वि.सं. २०६० मा राजविराजमा भोग हडताल आन्दोलन, वि.सं. २०६२ मा दाङ, बाँके, बर्दिया, सुनसरी, सिन्धुपाल्चोक, सप्तरी, सिराहा, महोत्तरी, लगाएतका जिल्लाका मालपोत कार्यलयहरूमा गरिएको तालाबन्दी, वि.सं. २०६३ मा प्रधान मन्त्री निवासमा धर्ना कार्यक्रम लगायत हासम्म विभिन्न समयमा जमिनको स्वामित्व सम्बन्धि आन्दोलन भएको देखिन्छ (उप्रेती, शर्मा र बस्नेत, २०६६) ।

नेपालमा भूमि स्रोतको अधिनत्वले ऐश, शक्ति, सामाजिक प्रतिष्ठा र जीविको सुरक्षा प्रदान गर्छ । जे भएपनि निम्न जातका मानिसहरु विशेष गरी जातिय प्रथाभित्र पर्ने दलित तथा जनजाति समुहहरु सबै जसो सिमान्तकृत भएका हुन्छन् । तिनका लागि भू-अधिनत्व नै मुख्य चासोको विषय बन्छ । उदाहरणका लागि आदिवासी समुहका ८० प्रतिशत जनसंख्या सिमान्तकृत किसान (०.४ हेक्टर भन्दा कम भएका) वा साना किसान (०.४०-०.८० हेक्टर भएका) छन् । यस्तो निम्न स्तरको भू-अधिनत्वको कारणले तिनहरु बढ्दो खाद्य असुरक्षाको मारमा छन् । कमाएर खानका लागि आफ्नो जमिन नभएकाले यिनहरु मध्ये धेरै जसो त ज्यालादारी श्रम मै निर्भर रहन्छन् । भूमिहिन भएकै कारण यस्ता बहुसंख्यक जनता भूमि अधिनत्वमा आधारित अन्य स्रोतहरूसँग पनि पहुँच विहिन छन् । केवल २.८ प्रतिशत थारु, ०.३२ प्रतिशत तामाङ्ग ०.७६ प्रतिशत राई र ०.६३ प्रतिशत मगर समुदायसँग मात्रै १० एकड भन्दा बढी आफैले कमाउने गरेका भूमि छ (यूएनडिपि, २००४) ।

समाजशास्त्रीय अध्ययनले भूमि अथवा जमिन सम्बन्धि विशेष चासो दिएर अध्ययन गर्ने अध्ययताहरुका आधारमा भूमिलाई वर्गिकरण गरी यसका प्रकारहरु छुट्याउने गरेको देखिन्छ । जैविक विविधताका आधारमा र उत्पादनशिलताका आधारमा जमिनलाई दुई भागमा वर्गिकरण गरी यसलाई पनि तिन उपवर्गिय आधारमा बाँड्ने गरेको देखिन्छ । खाद्यन्न आपूर्ति तथा उत्पादन अधिक मात्रामा हुने क्षेत्रलाई तराई र त्यस क्षेत्र भित्रको भित्रि मधेसलाई पहिलो अथवा क वर्गमा राखिएको देखिन्छ । तराई र भित्रि मधेसको तुलनामा कम उर्वर सिंचाई हुने र जमिनको माटोलाई स्थायित्व दिनका लागि पशुपालन तथा फलफूल, चिया, रेशम जडिबुटी जस्ता बालिहरुको उत्पादनका लागि पहाडी क्षेत्र उपयुक्त हुने हुँदा यसलाई जमिनको ख वर्गमा राखिएको छ । खाद्यन्न बालिहरु पाकन लामो समय लाग्ने र उत्पादन पनि भू अथवा जमिनको क्षेत्र अनुरूप कम हुने देखिएका हिमाली क्षेत्रको जमिनलाई तेस्रो वर्ग अथवा ग वर्गमा राखिएको छ । यसैगरी जमिनलाई उत्पादनशिलताका आधारमा अब्बल, द्वयम र सिम चाहारका आधारमा वर्गिकरण गरेको पान्छ । यस अध्ययनबाट जमिनलाई वर्गिकरण गर्ने विषयमा फरक फरक कोणबाट जमिनको वर्गिकरण गरेको देखिन्छ, तापनि उत्पादनशिलताका आधारमा वर्गिकरण गर्ने विषयमा भने एकरूपता देखिन्छ (श्रेष्ठ, १९९०) ।

नेपालमा सर्वप्रथम विदेशी विद्वान प्रो. हेमेनडार्फले सन १९६४ मा शेर्पा समुदायको अध्ययन गरेका थिए । त्यस पछि सन १९६५ मा गोपाल सिंह नेपालीले काठमाडौँको

पाँगामा बसोबास गरेका नेवारहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक र आर्थिक पक्षको बारेमा अध्ययन गर्ने पहिलो समाजशास्त्रीको रूपमा चिनिन्छन् । नेपालका विभिन्न जातजातिको सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक तथा आर्थिक जस्ता विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गर्नेहरू विभिन्न स्वदेशी एवं विदेशी समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूमा प्रो. डोर ब. बिष्ट, प्रयाग राजशर्मा, डिल्लीराम दहाल, ऋषिकेशव राज रेग्मी, ए.पी. क्यापलन, सेरी बी. ओटनर, अगष्ट मोनलर आदिलाई लिन सकिन्छ (नेपाली, १९६५) ।

दंगीशरण राजाले आफ्नो प्राण भन्दा प्यारो ठान्ने सुन्दर घोडी (रातकी अप्सरा) लाई श्री कृष्ण भगवानले माग्दा नदिए पछि दुवै पक्षबीच घमासान लडाई हुँदा घोडीको बिलय हुनाले राजा दंगीशरणलाई त्यस सुन्दर घोडीको यादले निकै सताउनाले आफ्नो सम्भनाको खातिर र पछिसम्म अप्सराको सम्भना थारू समाजमा कायम रहिरहोस भनि देशवासीलाई पूजागर्न आह्वान गरे । त्यसैले होला आजसम्म पनि थारू समुदायको घर, मन्दिरमा घोडीलाई उच्च स्थान दिई पूजा आजा गर्दै आएको देखिन्छ (सर्वहारी, २०६०) ।

थारूहरू सोभा, लाज मान्ने र सरकारी अधिकारीबाट अलगिएका जाति हुन् । थारूहरू आर्थिक पक्षमा सवल छैनन् । आफूले उत्पादन गरेको अन्नबाट मदिरा बनाउने कार्यले गर्दा उनीहरू सदैब ऋणमा परिरहने हुन्छन् । पहाडबाट आउने चलाख गैरथारूहरूले उनीहरूलाई खाद्यन्न किन्ने पैसा चर्को व्याजमा दिने गर्नाले उनीहरूको आर्थिक स्थिति बिग्रिदै गएको पाइन्छ भने अर्कोतिर व्याज तिर्न नसकेको कारण उनीहरूको जग्गाबिहिन हुन पुगेका छन् (प्याकुरेल, १९८२) ।

थारू नेपालको आदिवासी जाति हो । यिनिहरू नेपालको मध्य-पश्चिम पहाड स्थित सुर्खेत उपत्यका भित्रि तराई भनिने, दाङ्ग उपत्यका, देउखुरी उपत्यका, चितवन उपत्यका, माडी उपत्यका, मरिन खोला उपत्यका तथा कमला उपत्यकाका साथै नेपालको समग्र तराईमा बसोबास गर्दछन् । यो तराईमा सबै भन्दा बढी जनसंख्या भएको जाति पनि हो । यो नेपालको ऐतिहासिक जातिले नेपाल निर्माता पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ उपत्यका जितेपछि उपत्यकाको सुरक्षाको लागि थारू सेना ल्याएपछि क्रमश गोर्खाली सेनाको रूपमा नेपाल ऐकिकरण अभियानको अन्न सम्म भागलिई रहयो । साथै नेपालले लडेका हरेक लडाँइमा थारू युवाहरू संलग्न रहेको पाइन्छ । यिनिहरू कैयौं वर्ष पहिले देखि तराईको घना जंगलको बिचमा बसोबास गर्दै आएका छन् । दाङ्गमा बस्ने थारूहरूलाई दंगौरा थारू भनिन्छ भने त्यहाँ तिनिहरूको राज्य नै रहेको प्रमाण पनि फेला परेको छ । आकृतिले मंगोल जस्तै

देखिए पनि दक्षिण तर्फका आर्यनहरूको सर्म्पकमा परेकाले थारुहरूको जनजिवन र रहन सहन निकै फरक पाइन्छ । ठाँउ अनुसार थारुहरूको थर भाषा पनि अन्तर छ । भौगोलिक विभाजन अनुसार यिनिहरूका केहि थरहरू लालपुरिया, सोलरिय, राना, मर्दनिया, कँडरिया, मौरडगिय, राजहटिया, रैतार, चितौनिय, मभौरा, दाङ्ग बर्दिया खस, लामपुछुवा, बुचविहारी, दगौरा आदि । (थारु खवर, २०७४)

थारु जाति आफ्नै थारु भाषाका अलावा नेपाली भाषा बोल्दछन् भने केहिले क्षेत्रगत रुपमा बोलिने भोजपुरी, मैथली तथा अवधी भाषा पनि बोल्ने गर्दछन् । यिनिहरू आफ्नै संस्कृतिमा समाउने जाति हुन् । यिनिहरूले दशैं, तिहारका अलावा धुमधामका साथ माघी, जितिया आदि पर्व मनाउने गर्दछन् । थारु जातिको पुरोहितलाई गुरुवा भर्ना भनिन्छ । थारुहरूले पारिवारिक र सामाजिक चाड पर्व मनाउदा पुरोहितको ठूलो भूमिका हुन्छ । यिनिहरू देउरहार भन्ने ईष्ट देवताको पूजा गर्दछन् । यिनिहरूले विवाहमा बेहुली अन्माउदा अन्य चिजको अतिरिक्त एउटा कचौरा पनि दिने गर्दछन्, जुन बेहुलीलाई अत्यान्त दुःख पर्दा विषपान गर्न दिइएको हो भन्ने विश्वास गरिन्छ । थारुहरू विहानको खाजालाई कल्वा, दिउसोको खानालाई मिन्ही र साँभको खानालाई बेरी भन्दछन् । थारुहरूको कुल देवता काली भगवती, मैया र गोरैया हुन् । हरेक घरमा कुलदेवता रहन्छन् । कुल देवता रहेको रहेको ठाँउमा घरमुली नै सुत्नु पर्ने नियम हुन्छ । यिनिहरूका सामुहिक देवता बुरदमु र भुँईहार हुन् । जसलाई चैत्र र भाद्रमा पुजा गर्नु पर्छ भने यिनिहरूको मुख्य माघी हो जुन माघ महिनाको सुरुमा मनाइन्छ ।

थारुहरूको मृत्यु संकार ठाँउ अनुसार फरक-फरक पाइन्छ । पूर्व तराईका थारुले लास जलाउँछन् भने पश्चिम तराईका थारुहरूले गाड्ने गर्दछन् । क्रिया गर्दा पूर्वका थारुले ब्राह्मण लगाउँछन् भने पश्चिमकाले भर्ना लगाउँछन् । परिश्रमि र इमान्दार थारु जातिको एक विशिष्ट पहिचान हो । उनिहरू सरल मिजासका मेहनी र इमान्दार हुन्छन् । खेतिपाति र पशु पालन नै मुख्य पेशा भएपनि आजकल व्यापार र अन्य पेशा व्यवसायमा पनि संलग्नता रहेका पाइन्छ । यिनिहरूको ठूलो बस्ती भएको ठाँउलाई थरुवान, थरुहट वा थरोट पनि भनिन्छ । थारु जातिको एउटा मुख्य विशेषता संयुक्त परिवार पनि हो । तिन चार पुस्ता सम्मका थारु परिवारहरू एउटै संयुक्त परिवारमा रहेको र एउटै परिवारमा १५० जना सम्म सदस्य रहेको पनि पाइन्छ । खासगरी पश्चिम तराईका थारुजातिमा संयुक्त परिवारको

अवधारण व्याप्त छ, जसबाट खेत र पशुपालनबाट सामुहिक जिविका चलाउन सजिलो भएको छ। (बस्नेत, २०५८)

वर्तमान अवस्थामा थारु जातिहरूको आर्थिक तथा सामाजिक स्तर जुन रूपमा हुनु पर्ने हो त्यस्तो छैन। अधिकांश अरुको थिचोमिचो र शोषणमा परेको पाइन्छ। पश्चिम नेपालमा व्यक्त कर्मैया प्रथाबाट सबैभन्दा बढी थारुहरू नै पिडित थिए। हाल मुक्त गरिएका कर्मैया कमलरीहरूको अवस्थामा अबैधपनि सुधार आएको देखिँदैन। अन्य क्षेत्रमा पनि यिनिहरूले अपेक्षित प्रगति हासिल गर्न सकेका छैनन्। तर शिक्षा र चेतनाको स्तर विस्तारै बढ्दै जाँदा उनीहरूको अवस्थामा आंशिक सुधार भने आइरहेको देखिन्छ (थारु, २०७५)।

थारु समुदायमा आधुनिकीकरणको प्रभावले थारुहरूले खेतीपाती मात्र नगरी बजारमा सिकर्मी, ज्यालादारी र नोकरी समेत गर्नाले उनीहरूको खानपिन, पहिरन, नाता सम्बन्ध लगायत मनोरञ्जन गर्ने साधनमा र उनीहरूको सामाजिक संस्कारमा समेत परिवर्तन भएको छ। (बस्नेत, २०५८)

२.३ समिक्षात्मक निष्कर्ष

पश्चिमका अधिकांश थारुहरू मुख्य गरी जमिन्दार, भूमिपति र कर असुली गर्ने व्यक्तिबाट शोषित भएका छन्। तिनीहरू पूर्णरूपले दासको रूपमा रहेर जमिन्दारको इच्छा अनुसारको कार्य गर्दछन्। प्रत्येक गाँउको नियम बनाउन तथा समाजलाई चलाउन बड्घर मुखिया (महतो) ले नेतृत्व गरेको हुन्छ (विष्ट, १९६७)।

यसरी विभिन्न सिद्धान्त, लेख रचना, खोज अनुसन्धानमा प्रस्तुत भएका विचार तथा परिवर्तनका नाममा भएका भूमि अधिकार सम्बन्धि आन्दोलन तथा लक्षित वर्गको भूमि प्राप्तिका लागि भनि विभिन्न संघ संस्थाले गरेका प्रयास तथा सरकारी तवरबाट विभिन्न समयमा भूमिसुधारका नाममा गरिएका नितिगत सुधारका प्रयासका बाबजुद अबैधपनि वास्तविक भूमिहिनहरूको स्वामित्वमा भूमि पुग्न सकेको छैन। जसले गर्दा अहिले पनि त्यस क्षेत्रका थारु समुदायहरू अरुको जमिन उपयोग गर्न बाध्य छन्। भने कतिपय आफ्नो पुख्यौली पेशा परिवर्तन गरि विभिन्न खाले ज्याला मजदुरी गर्न तथा श्रम गर्न विदेशिन बाध्य भएका देखिन्छन्। फलस्वरूप सामाजिक सम्बन्धमा समेत फेरवदल आएको देखिन्छ। तसर्थ मेरो यस शोध कार्यको प्रमुख उद्देश्य थारु जातिमा जमिनको स्वामित्व, उपयोग र त्यसले सामाजिक सम्बन्धमा पारेको प्रभावको बारेमा खोजिनिति गर्नु रहेएको छ।

अध्याय तीन अनुसन्धान पद्धति

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

प्रत्येक अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको हुन्छ । अनुसन्धान विधि विनाको कार्यले अनुसन्धान पूर्ण हुदैन एउटा मात्र अनुसन्धान विधिले सूचनाको स्रोत प्राप्त गर्न सकिँदैन तसर्थ यहाँ विभिन्न प्रकारका अध्ययन विधि र तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने विधि प्रयोग गरिएको छ । जस अन्तरगत सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रमानै गई उत्तरदातालाई भेटि अन्तरवार्ता तथा अबलोकन विधी अपनाई प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएकोछ भने द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि सम्बन्धित क्षेत्रका सम्बन्धित कार्यालय तथा संघ संस्थाको सहयोग लिएकोछ ।

यस परिच्छेदमा अध्ययन क्षेत्रको छनोट, अनुसन्धान ढाँचा, समग्रता र नमूना, तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत, तथ्याङ्कक सङ्कलन विधि, तथ्याङ्क विश्वलेषण र प्रस्तुततीकरण, अध्ययनको सीमा आदिलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ अध्ययन क्षेत्र छनोट र यसको औचित्य

यो अनुसन्धान गर्नुको मुख्य उद्देश्य दाङ्ग जिल्लाका थारु समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने तुलसीपुर उप-महानगरपालिका वडा नं. १८ का थारु जातिमा जमिनको स्वामित्वको अवस्था विगतमा के कस्तो थियो ? हाल के कस्तो छ ? र उक्त जमिनलाई विगतमा कसरी उपयोग गर्दथे र हाल कसरी कसरी उपयोग गरिरहेका छन् ? साथै जमिन नहुने हरुले विगतमा कुन पेशा व्यवसाय अपनाउदै आएका थिए ? र हाल के गरिरहेका छन् ? यि माथि उल्लेखित अवस्थाले सामाजिक सम्बन्धमा के कस्तो प्रभाव पारेका थियो र छ ? भन्ने विषयमा अध्ययन गरिएको छ ।

माथि उल्लेखित अध्ययन गर्न थालिएको तुलसीपुर उप-महानगरपालिका वडा नं. १८ अन्य वडाको तुलनामा थारु समुदायको बाहुल्य बस्ती भएको स्थान भएकाले मैले यस क्षेत्रको छनोट गरेको छु ।

३.३ समग्रता र नमूना छनोट विधि

यस शोध कार्य गर्दा वडा नं. १८ का सम्पूर्ण थारु जातिको घरधुरीमा पुग्न प्रयाप्त स्रोत, साधन र समय लाग्ने हुँदा त्यति धेरै स्रोत, साधन र समय म सँग उपलब्ध हुन

नसकक्ने भएकाले मेरो शोधकार्यलाई उद्देश्य पुरा गर्नेगरी वडा नं. १८ मा रहेका २८७ घरधुरी मध्येबाट २० प्रतिशत नघट्ने गरी उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोटको विधि अपनाई ६० घरधुरीलाई लिईएकोछ ।

यस अनुसन्धानमा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोगमा ल्याइएको छ । विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाबाट अध्ययन क्षेत्रको संख्यात्मक र गुणात्मक सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ । जस अन्तर्गत थारू समुदायमा जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धमा आएका परिवर्तनहरू लाई बढि जोड दिईएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत

कुनै पनि विषयको अध्ययन र अनुसन्धानमा तथ्याङ्क सङ्कलन विधिको ठूलो भूमिका रहन्छ । अध्ययनको आशातीत परिणाम पनि तथ्याङ्क सङ्कलन विधिमा निर्भर रहन्छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन विधि अपनाइएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता अनुसूची अपनाइएको छ ।

अनुसन्धान कार्यमा प्राथमिक तथ्याङ्कले मात्र पूर्णता दिन कठिन हुने हुदा यस अनुसन्धान कार्यमा द्वितीय तथ्याङ्कको पनि प्रयोग गरिएको छ । द्वितीय तथ्याङ्कको संकलनका लागि विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संस्था व्यक्ति तथा अन्य श्रोतलाई आधार बनाइएको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, सम्बन्धित उपमहानगरपालिकामा रहने अभिलेख, भुमीसुधारमा रहने तथ्याङ्क, पत्रपत्रिमा, प्रकाशन भएका लेखरचना, स्वदेशी तथा विदेशी लेखकद्वारा तयार पारिएका पुस्तक र प्रतिवेदन विभिन्न विद्वानद्वारा लिखित शोधपत्रलाई पनि द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि प्रयोग गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन विधि

अध्ययनको लागि प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा अध्ययनको उद्देश्य अनुरूपको सुचना प्राप्तगर्नका लागि अन्तर्वार्ता अनुसूची तयार गरी सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रमानै गई उत्तरदातालाई भेटि अन्तरवार्ता तथा अबलोकन विधी अपनाई प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ । तेस्तै द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि सम्बन्धित क्षेत्रका सम्बन्धित कार्यालय तथा संघ संस्थाको सहयोग लिईनेछ ।

यस प्रविधिको सहायताबाट आवश्यक सुचनाहरू जस्तै थारू समुदायमा जग्गाको स्वामित्वको अवस्था, भएको जग्गालाई प्रयोग गर्ने तरिका, जग्गा नभएकाहरूको जग्गा

नहुनुको कारण र उनिहरूले हाल गरिरहेको पेशा व्यवसाय तथा उनिहरूको विगत र वर्तमानमा अन्य जाति सँगको सम्बन्धमा आएको फेरबदल र त्यसले समग्र समाजमा पारेको प्रभावको बारेमा आवश्यक ज्ञान तथा सुचना प्राप्त गर्नका लागि अन्तरवार्ता अनुसुची विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस विधिबाट तथ्याङ्क संकलन गर्दा बनावटी कुरा बाहिर आउने सम्भावना कम रहन्छ । अन्तरवार्तामा आन्तरिक विचार, चाहाना, हाउभाउ र अनुहारको भावद्वारा व्यक्तिको आन्तरिक विचार तथा धारणा प्रस्फुटन हुने भएकाले सोहि अनुरूप सत्य तथ्य जानकारी प्राप्त गर्न यो विधिलाई उपयोगमा ल्याइएको छ ।

यसरी अन्तरवार्ता लिदा अनुसन्धानका लागि छनोटमा परेका ६० घरधुरीका प्रत्येक घरका एक-एक जना घरमुलीसँग घरमै गई औपचारिक रूपमा तयार गरिएको बन्द प्रश्नावलीमा आधारित रहि प्रत्यक्ष सर्म्पर्क राखी उनीहरूबाट आफुलाई आवश्यक हुने तथ्य एवं तथ्याङ्क प्राप्त गरी त्यसको आधारमा प्राथमिक तथ्याङ्कहरूलाई एकत्रित गरिएको छ। यसरी अन्तर्वार्ता लिदा उनीहरूको विगत र वर्तमानको अवस्था बारे जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

अनुसन्धान कार्यमा कुनैपनि नयाँ कुरा प्राप्त गर्ने उद्देश्यपूर्ण हेराईनै अवलोकन विधि हो । यस अध्ययनमा शोधकर्ता आफै अध्ययन क्षेत्रमा गई उनीहरूले गर्ने विविध कार्यहरूको अवलोकन गरी आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यो कार्यबाट प्राप्त जानकारी तथ्याङ्कहरूबाट निकालिने निष्कर्ष बढी प्रभावकारी र विश्वसनिय हुने हुँदा अनुसन्धान कार्यमा यो विधि अपनाइएको छ ।

अन्तरवार्ता अनुसुची तथा अवलोकन विधिबाट प्राप्त सुचना तथा तथ्याङ्कलाई अभिवृद्धि विश्वसनिय बनाउन र अनुसन्धानको उद्देश्य पुरा गर्ने क्रममा अपुग रहेका सुचना तथा तथ्याङ्कलाई प्राप्त गर्नको लागि सामुहिक छलफलको विधि पनि यस कार्यमा अबलम्बन गरिएको छ । जसले त्यस क्षेत्रको सम्पूर्ण समस्याको पहिचान गर्न मद्दत गर्ने छ र ति सामुहिक छलफलबाट प्रस्तुत समस्याका बारेमा छलफलगरी समाधानका उपायका बारेमा विचार आदान प्रदान गर्न तथा निष्कर्ष निकाल्न यो विधि सहयोगी हुन्छ । यसरी सामुहिक छलफलको कार्य सञ्चालन गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रका अगुवासंग समन्वय गरी उनिहरूको अनुमती लिई गरिएको छ । यो सामुहिक छलफलको कार्य सञ्चालन गर्दा टिपोट विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसरी माथि उल्लेखित विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा सुचनाहरूलाई तथ्याङ्कको प्रकृति र अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप वर्गिकरण गरि आवश्यकता अनुरूप व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.६ अध्ययनको सीमा

कुनैपनि समुदायको सर्वेक्षण गर्नुभनेको त्यस स्थानमा बसोबास गर्ने जनसमुदायको वास्तविक स्थिती थाहा पाउनु तथा उनिहरूसंग सम्बन्धित पक्षहरुको अध्ययन गर्नु हो । यो अध्ययन सानो किसिमको रहेको छ । यो अध्ययन दाङ्ग जिल्लाको तुलसीपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १८ मा मात्र सीमित रहको छ । यसले त्यस भेगका थारु समुदायको मात्र प्रतिनिधित्व गर्दै त्यहाँको थारु जातिको जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धमा आएका परिवर्तनहरुको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यो अध्ययनबाट निस्केका परिणामहरुले नेपालका सम्पूर्ण थारु जातिको विविध पक्षहरुको प्रतिनिधित्व नगर्न सक्छ ।

अध्याय चार

४. थारू समुदायमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगको अवस्था

४.१. अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय:

दाङ जिल्ला भनेर चिनिने यस क्षेत्रले दाङ र देउखुरी नामक दुईवटा उपत्यकाहरूका साथै यी उपत्यकाका वरिपरि रहेका पहाडी क्षेत्र र तिनीहरूको पानी ढलीलाई बुझाउदछ । पहाडहरूका बीचमा रहेको मैदानी भू-भागलाई बुझाउने संस्कृतको 'द्रोण' शब्दबाट 'दाङ' शब्दको उत्पत्ति भएको र पहिलो बस्ती 'देवपुर' शब्दबाट 'देवपुरी' शब्द उत्पत्ति भएको र सो शब्द अपभ्रंश भै 'देउखुरी' शब्द बनेको मानिन्छ (स्व. श्री टेकनाथ गौतम) । थारुजातीका मानिसहरू दाङ जिल्लाका प्रथम वासिन्दा मानिन्छन् र यिनीहरू यस जिल्लामा पश्चिम-दक्षिणबाट यहाँ आएर बसेको मानिन्छ । थारुहरू पछि यस ठाउँमा आएर बसोवास गर्नेहरूमा दोस्रो स्थानमा बाहुन जतिका मानिसहरू थिए । त्यस पछि मात्र अन्य जात-जातिका मानिसहरू पहाडबाट यहाँ आई बसोवास गर्नथालेको मानिएको छ । वि.सं. २०१४ सालसम्म पनि यस जिल्लामा थारुहरूको बाहुल्यता थियो भने दोस्रो स्थान बाहुनको थियो । त्यसपछि मात्र अन्य जात-जातीका मानिसहरूको उपस्थिति रहेको थियो । नयाँ मुलुकमा (वाँके, वर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर) जमिन आवाद गर्न पाइने व्यवस्थाले गर्दा यहाका प्रथम वासिन्दाका रूपमा परिचित तथा व्यापक बाहुल्यतामा रहेका थारुजातिका मानिसहरू नयाँ मुलुकतर्फ वसाई सराई गर्न लागे । सो को लगत्तै बिर्ता उन्मुलन हुनुका साथै छोटो समयको अन्तराल भित्रै भूमीसुधार कार्यक्रम पनि सुरु हुन थाल्यो जसले गर्दा थारुहरूले आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जमिन धमाधम बेच्न लागे । साथसाथै दाङमा औलो उन्मुलन कार्यक्रमका कारण औलोको प्रकोपमा कमी आई औलोको कारण वाट हुनसक्ने मृत्युको डर पनि कम हुदै जान थाल्यो, यस पछि थारुहरूले छाडेको जमिनमा पहाडबाट वसाईसराई गरी आउने अन्य जातजातीका मानिसहरूको ओइरो लाग्न थाल्यो । फलस्वरूप थारुहरूको बाहुल्यतामा कमी हुन थाल्नुका साथै अन्य जात-जातिहरूको उपस्थिति पनि देखिन थाल्यो । धेरै पहिले देखि नै दाङको उत्तरी काँठ पहाडी राजाहरूका अधिनमा थियो भने दक्षिणको मैदानी भू-भाग थारु राजाका अधिनमा थियो । बिक्रमको १४औँ शताब्दी को आखिरी तिर यो जुम्लाको अधिनमा थियो । पछि वि.सं.१४८० तिर सवारीकोटका राजा रतनपाण्डेले थारुको राज्यलाई आफ्नो राज्यमा मिलाएर रत्न परिक्षित (कतिपय पुस्तकहरूमा रत्न परिक्षक लेखिएको पाइएको छ) नामले दाङका राजा भए । रत्न परिक्षितको छोरा नभएकाले

उनले केही समयपछि बभाडवाट राजकुमार भिकाई आफ्ना ठाउँमा राजाको रूपमा स्थापित गराएर आफुले नाथ संप्रदायको दीक्षा लिई त्यसको प्रचारमा पश्चिमोत्तर भारततिर लागे । रतननाथले दाङ छाड्दा यस राज्यको विस्तार शिवराज इलाकाको अर्सासोता देखि पश्चिम राप्तीसम्मको तुलसीपुर भनिने इलाका सम्म थियो । विक्रम सम्वत् १८४३ मा नेपालको एकिकरणका क्रममा दाङका राजा नवल सिंहले गोर्खाली संगको तापाको लडाईमा (तापा हाल काभ्रे गा.वि.स.मा पर्दछ) विरगति प्राप्त गरे । पछि उनका राजकुमार दिलेर सिंहले दाङको पुरै क्षेत्रको रक्षा गर्न सकेनन् । आफ्नो आधा राज्य तुलसीपुरको समथर मैदानी भू-भाग मात्र बचाई त्यहीका राजा भएर बसे । गोर्खालीले जितेको दाङको देउखुरी क्षेत्र पृथ्वीनारायण शाहकी छोरी सल्यानका युवराज्ञीलाई विर्ता भनी दिए । वि.सं. १८६५ मा सल्यानको राज्य नेपालमा मिल्दा दाङ पनि नेपालमा मिल्यो । वि.सं. १८९४ सालमा दरबारका कुनै कुमारीको विवाह गरिदिँदा सल्यानी राजाका बंशज तेजबहादुर शाहलाई 'राजा' पद र पश्चिमी दाङको क्षेत्र फलावाङ राजाका नामले प्रदान गरियो र दाङ खण्डीत भयो।

नेपाल एकिकरण पछि दाङ जिल्ला सल्यान गौँडाका मातहतमा थियो । वि.सं. १९३८ सालमा दाङको मैदानी भागलाई तौलिहवा गोश्वाराका मातहतमा, वि.सं. १९९६ सालमा भैरहवा गोश्वाराका मातहतमा र वि.सं. २००३ सालमा नेपालगंज गोश्वाराका मातहतमा राखिएको थियो । वि.सं. २००७ सालसम्म यस जिल्लामा माल, अदालत, हुलाक, इन्स्पेक्टर अफिस मात्र थिए । वि.सं. २००८ साल जेठ ३ गतेदेखि छुट्टै जिल्ला मानियो र यहाँ वडा हाकिम रहन थाले । वि.सं. २०१७ सालमा राप्ती अञ्चलको सदरमुकाम दाङ मानिए पछि यहाँ अञ्चलाधिस रहन थाले । वि.सं. २०१८ सालमा फलावाङ राज्यको उन्मूलन भयो । त्यसपछि दाङको पश्चिमी भाग र पहिले देखि नै सल्यानमा रहेको दाङको उत्तरी पानी ढली वि.सं. २०३० सालतिर दाङमा मिल्यो त्यसपछि मात्र दाङ आजको अवस्थामा आएको हो ।

यस अध्ययनमा थारू समुदायमा जमिनको स्वामित्वको अवस्था र थारू समुदायमा जमिनको उपयोगको तौरतरिकामा आएका परिवर्तनको बारेमा प्रकाश पार्न खोजिएको छ । साथै थारू जातिको साँस्कृतिक अवस्थाको बारेमा जानकारी गराउन खोजिएको छ । जस अन्तर्गत सामाजिक अवस्थामा जनसंख्या, परिवारको किसिम, परिवारको आकार, शिक्षा आदिका बारेमा प्रकाश पार्ने, कोशिस गरिएको छ ।

नेपालमा २०६८ को जनगणना अनुसार सबैभन्दा बढी थारूहरूको जनसङ्ख्या भएका क्षेत्रहरू कैलाली, बर्दिया, कञ्चनपुर र दाङ रहेका छन्। कैलालीमा सबैभन्दा बढी ३२२१२०, बर्दियामा २२६०८९ र कञ्चनपुरमा ११५८७६ रहेका छन्। त्यस्तैगरी बढी जनसङ्ख्या भएको क्षेत्र सुनसरीमा ९१५००, नवलपरासीमा ९७२७५, कपिलवस्तुमा ७००९६, चितवनमा ६३३५९ रहेका छन्। जस अन्तर्गत दाङ जिल्लाका थारूजातिको जम्मा जनसंख्या ८४७८८, त्यस मध्ये तुलसीपुर उप-महानगरपालिकाको वडा नं १८ मा थारू जातिको जम्मा जनसंख्या १७५० रहेको पाइयो जसमा महिला ८९८ र पुरुष ८५२ रहेका छन्। (नेपाल सरकार केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८ तुलसीपुर उप-महानगरपालिका वडा नं १८ को अभिलेख,)

४.२ सामाजिक अबस्था

यस वडामा थारू लगायत विभिन्न समुदायको पनि बसोबास रहेको हुनाले यहाँको सामाजिक साँस्कृतिक कृयाकलापलाई आफ्नै जातिय आधारमा मात्रै नमानेर एक अर्काको संस्कार तथा साँस्कृतीलाई पनि अबलम्बन गरेको पाइन्छ। साथै थारूहरू अन्य जातीको तुलनामा धेरै रहेकाले उनिहरूले आफ्नो संस्कृति तथा परम्परालाई प्राथमिकता राखेको पाइन्छ। यहाँका थारू समुदायहरूले हिन्दु धर्म मान्दछन् भने उनिहरूको मुख्य पेसा कृषि हो। आजभोलि कृषिका अलावा उनिहरूले ब्यापार ब्यावसाय, रोजगारि ज्यालामजदुरी, तथा वैदेशिक रोजगारीमा समेत संलग्न रहेका छन्। आजका नयापुस्ताहरू कृषिमा भन्दा गैर कृषि पेसा तथा नया-नया अबसरको खोजिमा रहेको पाइन्छ, आजका युवा पुस्ता हरूमा शिक्षाको प्रभाव र लहर आएको देखियता पनि उचित अबसर र प्रेरणाको कमिले स्थानिय स्तरमा अनउत्पादित क्रियाकलापमा संलग्न रहेको पाइन्छ। यहाँका थारू समुदायका मानिसहरू अन्य जातीसंग सामाजिक, साँस्कृतीक, शैक्षिक तथा राजनैतिक रूपमा प्रकार्यात्मक समबन्धमा रहि समाज अगाडी बढेको पाइन्छ।

४.२.१ जनसंख्या

कुनै पनि ठाउँको जनसंख्याले त्यो ठाउँको सामाजिक, आर्थिक अबस्थालाई पनि प्रभाव पारेको हुन्छ। त्यस ठाउँको जनसंख्या बनावट, उमेर र लिङ्गको आधारमा नै सामाजिक अबस्थाको मुल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। जनसंख्यालाई प्रभाव पार्ने तत्वहरू जन्म, मृत्यु, बसाई सराई प्रमुख मानिन्छ। यहाँ जनसंख्यालाई निम्न अनुसार विश्लेषण गरिएको छ। कुनै पनि ठाउँको सक्रिय जनसंख्या र निस्कृय जनसंख्याको अध्ययनले त्यो ठाउँको आर्थिक अबस्थाको

पहिचान गर्न सकिन्छ । जनसंख्याको संरचना अन्तर्गत उमेरगत समूह र लैङ्गिक समूहलाई छुट्टाछुट्टै देखाउँदा त्यो ठाउँको सक्रिय जनशक्ति कति छ र आश्रित जनसंख्या कति हो भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसैले अध्ययन क्षेत्रका थारु जातिहरूको उमेरगत र लैङ्गिक समूहलाई प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १ : उमेर र लिंगको आधारमा जनसंख्या विवरण :

क्र.सं.	उमेर समूह	महिला	पुरुष	संख्या	प्रतिशत
१	४ वर्षसम्म	११८	११२	२३०	१३.१४
२	५-१४	२०१	१९०	३९१	२२.३५
३	१५-५९	४९९	४९०	९८९	५६.५१
४	६० माथि	७२	६८	१४०	८
	जम्मा	८९०	८६०	१७५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन गरिएको क्षेत्रमा जम्मा १७५० जना थारुहरू बसोबास रहेको पाईयो । उमेरगत रूपमा जनसंख्यालाई हेर्दा ४ वर्ष मुनिको जनसंख्या १३.१४ प्रतिशत, ५ देखि १४ वर्ष मुनिको जनसंख्या २२.३५ प्रतिशत र ६० वर्ष माथिको जनसंख्या ८ प्रतिशत रहेको छ । यि जनसंख्यालाई आश्रित र निष्कृत्य जनसंख्याको रूपमा हेरिन्छ । बाँकी ५६.५१ प्रतिशत जनसंख्या १५ वर्षभन्दा माथि ५९ वर्षसम्मको समूहमा रहेको देखिन्छ । यो जनसंख्या आर्थिक रूपले सकृत्य सामाजिक रूपमा पनि कृत्याशिल जनसंख्याको रूपमा लिईन्छ । सकृत्य जनसंख्या उमेरगत र लैङ्गिक रूपमा दुवैमा महिला नै बढी देखिन्छ । यस तालिकाको आधारमा सकृत्य जनसंख्या नै बढी देखिन्छ । निष्कृत्य जनसंख्या भनेर देखाईएका पाँच वर्ष माथिका बच्चा पनि घरमा घाँस काट्ने, साना बच्चा हेर्ने, गाईवस्तु हेर्ने जस्ता केही न केही काम गर्न सक्ने हुन्छन् । ६० वर्ष माथिका बुढाबुढी पनि डोको, डालो, भकारी आदि बुनेर पनि केही मात्रामा आमदानी गर्न सक्छन् । यसबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने लैङ्गिक आधारमा महिलाको जनसंख्या बढी छ भने उमेरगत रूपमा सकृत्य जनसंख्या बढी रहेको देखिन्छ ।

उत्तर दाताको उमेर र लैङ्गिक विवरण लाई हेर्दा २५-३५ उमेर समूहका उत्तरदाताहरू १८ प्रतिशत छन् भने ३६-४५ मा २९ प्रतिशत, ४६-५५ मा २७ प्रतिशत, ५६-६५ मा १५ प्रतिशत र ६६ देखि माथिका ११ प्रतिशत उत्तरदाता थिए । यसबाट के

निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने यस सर्वेक्षणमा उत्तरदाताहरु बढि फुर्सदिला आवश्यकता अनुसार समय दिने भएकोले महिलाहरु बढि सहभागि भएका थिए । ६६ वर्ष माथिकाहरुलाई अरु सामान्य लगायत ऐतिहासिक मुल्य मान्यता सांस्कृतिक मुल्यमान्यता सम्बन्धि जानकारी संकलनका लागी विशेष प्राथमिकता दिईएको थियो । यस अध्ययनले परिवारको प्रकार संयुक्तबाट एकात्मक तर्फ केन्द्रित हुन थालेको आभास हुन्छ ।

४.२.२ शिक्षा

आजको एकाईसौं शताब्दीमा शिक्षा अत्यन्तै महत्वपूर्ण कुरा भएको छ । जिवनलाई सहज तरिकाले जिवन निर्वाह गर्न सिकाउने महत्वपूर्ण साधन शिक्षा हो । शिक्षाले व्यक्ति र समाजको संरचनामा व्यापक परिवर्तन ल्याउछ । नेपालमा शिक्षाको स्तर निकै कम छ । अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश थारुहरु साक्षर भएकाहरुमा समेत विशेष शिक्षाको कमि छ । शिक्षामा पछि परेका कारणले गर्दा उनीहरुको आर्थिक स्थिति समेत कमजोर छ । यसले गर्दा आफ्ना बालबालिकालाई समेत उचित शिक्षा दिन सकेका छैनन् । प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रमा सरकारी स्तरबाट एक मा.वि. र प्राईभेट स्तरबाट एक मा.वि.स्कूल संचालनमा रहेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रका थारु जातिको शैक्षिक स्थिति के कस्तो छ भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. २ : शैक्षिक स्थिति अनुसार उत्तरदाताहरुको विवरण

क्र.स.	शिक्षाको प्रकार	संख्या	प्रतिशत
१	साक्षर	४४	७३.३३
२	निरक्षर	१६	२६.६७
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार साक्षर उत्तरदाता को संख्या ७३.३३ प्रतिशत र निरक्षर २६.६७ प्रतिशत रहेका छन् । यसबाट थाहा हुन्छ कि अधिकांश थारुहरु साक्षर रहेका छन् । साक्षर रहेपनि सामान्य पढाई लेखाइ मात्र गरेका छन् । उनीहरूसंग कुनै विशेष शिक्षा छैन । तसर्थ उनीहरुको चेतनामा पर्याप्त सुधार हुन नसकेको पाईन्छ ।

४.२.३ धर्म

नेपाल धार्मिक सहिष्णुताको मुलुक हो । यहाँ विभिन्न धर्मालम्बीहरु बसोबास गर्दछन् । यहाँका थारुहरु हिन्दु, धर्म मान्दछन र यसै धर्मबाट निर्देशित भएको पाईन्छ । हिन्दु धर्म मानेपनि यिनीहरुको आफ्नै मौलिक परम्परा र विश्वास रहेको पाईन्छ । देवताको घरमा सात ठाउँको माटो लगाएर सातवटा थुम्का बनाएर राखेको हुन्छ र यसैलाई कुल देवता मान्छन् । यिनीहरु जातिय गुरुलाई “हिउहारे ” भन्दछन् । यसैगरी गाउँको मुल बाटोमा काठको मुडा गाड्ने गर्दछन र जसलाई “डहर चन्नी” देविको संज्ञा दिएर गाउँमा रोगव्याध नलागोस भनेर सुंगर, कुखुरा, परेवा र पाढा आदिको बली दिएर पुजा गर्ने गर्दछन् । रोगव्याध नलागोस र बाली नाली राम्रो होस् भनेर रातो कागजको घोडा बनाएर धान पुजा गर्ने गर्दछन् । कुनै पनि शुभकार्य, चाडपर्व मनाउँदा शुरुमा कुल देवताको पुजा गर्दछन् । धार्मिक कार्यमा पुरोहितका रुपमा आफ्नै भाञ्जा वा थारु जातको वा ब्राह्मणद्वारा गराइन्छ । थारुहरु आफ्नो गुरुवा प्रति अति विश्वास राख्छन् । यिनीहरुले जन्तर बाँध्ने, भाकल गर्ने, पानी मनसाउने आदि गर्दछन् भन्ने भनाई अध्यन क्षेत्रका ७४ बर्षिय कृष्ण चौधरी को रहेको छ ।

४.२.४ रहन सहन

तराईको प्रचण्ड गर्मि औलो र महामारी जस्ता रोगहरूसँग जुभ्दै आएका थारु जातिहरुको रहन सहनमा आफ्नै मौलिकता भएको पाईन्छ । एकतले फुसका टहराहरु बनाई बस्ती निर्माण गर्दै सामाजिक जीवनमा समायोजन हुँदै आएका यहाँका थारुहरु शिक्षाको विकास र आधुनिकीकरणको प्रभावले गर्दा यिनीहरुको रहन सहनमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । आजकाल प्राय : थारुहरुको घर साना भएतापनि चिटिक्क परेका हुन्छन् । एउटा परिवारका ५/६ वटा सम्म घरहरु हुन्छन् । घरमा एउटा ढोका हुन्छ, भ्याल प्राय हुँदैन । कतै कतै आँखी भ्याल जस्तो बनाएर राखेका हुन्छन् । वरिपरी साना घर र बीचमा आँगन घर हुन्छ । हरेक घरहरु अलग अलग कार्यका लागि प्रयोग गरिएको हुन्छ । जस्तै देउता घर, भान्सा घर, ढिंकी घर, सुत्ने घर , परेवा घर आदि । देउता घरमा विभिन्न देउताहरुलाई राखिएको हुन्छन् । घरको नजिकै कुखुरा, परेवा, हाँस आदि पाल्नका लागि छुट्टै घर बनाईएको हुन्छ । गाई वस्तुको लागि नजिकै गोठ घर बनाईएको हुन्छ । केही आर्थिक रुपले सम्पन्न थारुहरुले ईट्टा तथा सिमेन्ट निर्मित पक्की घरहरु पनि बनाएको पाइयो । थारुहरु प्राय एकतले घरमा बस्ने गर्दछन् । अधिकांश थारुहरुका घरका भित्तामा पशुपन्थीहरुको चित्र अङ्कित भएको

पाईन्छ। यसरी चित्र अंकित गर्नाले रोगव्याध हरण हुनुको साथै पुत्र प्राप्तीको विश्वास गरिन्छ भन्ने भनाई बजार चौधरी को रहेको छ।

४.२.५ परिवारको किसिम

परिवार एक सर्वव्यापी सामाजिक संस्था हो। परिवारमा संख्याका आधारमा सदस्यहरु रहेका हुन्छन्। आमाबुवा र उनीहरुका अविवाहित छोराछोरी मात्र रहेको परिवारलाई एकल परिवार भनिन्छ भने तीन वा तीनभन्दा बढी पुस्ता एउटै परिवारमा बस्दछन् वा एउटै भान्सामा खाना खान्छन् भने त्यस्तो किसिमको परिवारलाई संयुक्त परिवार भन्ने गरिन्छ। आजको आधुनिक युगमा संयुक्त भन्दा एकल परिवारमा वृद्धि भएको छ।

यस शोधपत्रको अध्ययनका क्रममा थारु समुदायमा तुलनात्मक रूपमा संयुक्त परिवार भन्दा एकल परिवारको संख्या बढी रहेको पाईएको छ। पछिल्लो आधुनिक शिक्षा, सञ्चार तथा जनचेतनाको कारण थारु समुदायका पुस्ताहरुमा पनि एकल परिवारप्रतिको आकर्षण तीब्र रूपमा बढ्दै गएको मान्न सकिन्छ। यस तथ्यलाई विवरणात्मक रूपमा थारु समुदायको परिवारको किसिमलाई निम्नानुसार तालिकाबाट प्रस्ट पार्न खोजिएको छ।

तालिका नं.३ : परिवारको बोटको आधारमा उत्तरदाताको विवरण

क्र.सं.	परिवारको किसिम	घर संख्या	प्रतिशत
१.	एकात्मक	३५	५८.३३
२.	संयुक्त	२५	४१.६७
जम्मा		६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कुल ६० घरधुरी संख्या मध्ये ३५ घरपरिवार अर्थात् ५८.३३ प्रतिशत एकात्मक परिवारमा बसोबास गरिरहेका छन् भने बाँकि रहेका २५ घरपरिवार अर्थात् ४१.६७ प्रतिशत अझै पनि संयुक्त परिवारमा नै बसोबास गरिरहेको देखिएको छ। यसरी आधुनिकताले अध्ययन क्षेत्रका थारु समुदायको आकर्षण संयुक्त परिवारबाट एकात्मक परिवारतर्फ बढिरहेको पाईएको छ।

४.२.६ परिवारको नेतृत्व

नेपाली समाज मुलतः पितृसत्तात्मक समाज हो। हाम्रो परिवार, समाज र सिंगो राष्ट्रको समग्र क्षेत्रमा प्रायः पुरुषहरुको उच्च हैसियत र पहुँच रहँदै आएको छ। यसरी समग्रतामा पुरुषहरुको एकपक्षीय एकाधिकारका कारण हरेक क्षेत्रमा महिलाहरुले आफ्नो अवसर, प्रगति र पहुँचका लागि निकै नै व्यक्तिगत, पारिवारिक तथा सामाजिक

चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने बाध्यता छ । परिवार तथा समाजमा महिलाहरूलाई सामान्य विषयहरूमा समेत निर्णयकारी भूमिका नदिनु र हरेक क्षेत्रमा पुरुषहरूकै हालीमुहाली हुनुले नारी जातिको विवशता र बाध्यतालाई प्रतिबिम्बित पार्दछ । महिलाहरूको नेतृत्वदायी भूमिकालाई हाम्रो परिवार र समाजले आफ्ना रुढीग्रस्त सोच, परम्परा तथा संस्कारका कारण नकाउँ आएको भए तापनि पछिल्लो समयमा तीव्र रूपमा बढ्दै गएको महिला अधिकारमुखी शिक्षा, सञ्चार तथा जनचेतना र राज्यको नीतिगत व्यवस्थाका कारण समेत महिलाहरूको नेतृत्वदायी अवसर र पहुँच पनि सहजता आएको छ ।

पितृसत्तात्मक पारिवारिक ढाँचाको हाम्रो समाजमा प्रायः परिवारको नेतृत्व पुरुषहरूले गरिरहेका हुन्छन् । केही परिवारमा महिलाले नेतृत्व गरेतापनि त्यो परिवार मातृसत्तात्मक परिवार नभई लोग्नेको मृत्यु भएको अवस्थामा अथवा पुरुष घरमा नभई विदेशिएको अवस्थामा र घरमा भएका छोराहरू साना साना भएको बेलामा मात्र कतिपय घर परिवारमा घरको सम्पूर्ण कामको जिम्मेवारी वा नेतृत्व महिलाले गरिरहेका हुन्छन् । यसरी यस अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने थारु समुदायमा पनि केही घर परिवार बाहेक अन्य घर परिवारमा पितृसत्तात्मक पारिवारिक ढाँचा नै रहेको पाईएको छ । जसलाई तल उल्लेखित तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ :

तालिका नं. ४ : परिवारको नेतृत्वको आधारमा उत्तरदाताको विवरण

क्र.सं.	परिवारको नेतृत्व	परिवार संख्या	प्रतिशत
१.	महिला घरमुली	१७	२८.३३
२.	पुरुष घरमुली	४३	७१.६७
जम्मा		६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका नं. ६ बाट के प्रष्ट पार्न सकिन्छ भने अध्ययन क्षेत्रमा रहेका कुल ६० घरपरिवार अर्थात् ७१.६७ प्रतिशत परिवारमा पुरुषले आफ्नो घरपरिवारको नेतृत्व गर्ने गरेको पाईएको छ भने बाँकि रहेको १७ घरपरिवार अर्थात् २८.३३ प्रतिशत परिवारहरूमा मात्र महिलाहरूले आफ्नो परिवारको नेतृत्व गरिरहेको पाईएको छ । यसमा प्रायः घरमा पुरुष नभएको बेला मात्र महिलाले घरपरिवारको नेतृत्व गरिएको पाईएको छ ।

यसबाट के निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने हाम्रो जस्तो पुरुष प्रधान समाजमा महिला सहज रूपमा परिवारको प्रमुख भई नेतृत्व गरिएको पाईदैन किनकि महिला जहिले पनि पुरुषमा आश्रित हुँदै आएका छन् । कहिकतै महिलाहरू नेतृत्वमा भए पनि त्यहाँ पुरुष नभएर अथवा घरमुलीको रूपमा नेतृत्व गर्ने पुरुषको मृत्यु भईसकेको अवस्थामा मात्र हुन्छ ।

महिला पुरुष सरह पढेलेखेको भएपनि परिवारमा पुरुषकै निर्णय मान्य हुन्छ । जसले गर्दा महिलाहरूका लागि हरेक अवसरका सम्भावनाहरू असम्भव प्रायः बनिदिन्छन् ।

४.२.७ पेशागत अवस्था

नेपाल कृषि प्रधान देशको रूपमा सुप्रसिद्ध छ । नेपालमा प्रायः सबै मानिसहरू कृषि पेशामै संलग्न छन् । अधिकांश मानिसहरू कृषि पेशा तथा व्यवसायमा संलग्न रहे तापनि वर्षौं देखि नै परम्परागत तथा निर्वाहमुखी पेशाका कारण मानिसको व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक तथा सिंगो राष्ट्रको उन्नती हुन नसकेको यथार्थ आंकलन गर्न सकिन्छ । पछिल्लो समयमा भने सामान्य किसान देखि उच्च शिक्षा हासिल गरेका युवाहरू समेत आधुनिक कृषि पेशा, व्यवसाय र अन्य तत्काल आमदानी हुने खालका व्यावसायिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुनुले नगदे व्यवसायहरूप्रति मानिसहरूको ध्यान र लगाव आकर्षित हुँदै गएको पाईन्छ ।

यहाँका अधिकांश थारु जातिहरू कृषि पेशाका साथै ज्याला मजदुरी पेशामा समेत संलग्न रहेको पाइएको छ । यसका अतिरिक्त केही संख्यामा व्यापार, ज्यामी, नोकरी आदि जस्ता अन्य पेशाहरूमा संलग्न रहेको पाईएको छ । यसरी यहाँका मानिसहरूले अपनाउने पेशागत विवरणलाई निम्न लिखित तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं.५ : थारु जातिको पेशागत अवस्थाको विवरण

क्र.सं.	विवरण	महिला	प्रतिशत	पुरुष	प्रतिशत
१.	कृषि	२४	४१.४३	१३	२६.३२
२.	ज्याला मजदुरी	३०	५०	२७	४१.०५
३.	व्यापार	५	७.१४	८	१३.७
४.	वैदेशिक रोजगार	-	-	९	१५.८
५.	सरकारी जागिर	१	१.४३	३	३.१६
जम्मा		६०	१००	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

हाम्रो देश नेपाल कृषि प्रधान देशका नामले विश्वमा सुप्रसिद्ध छ । थारु समुदायको परापूर्व कालदेखि नै गर्दै आएको मुख्य पेशा पनि कृषि पेशा नै हो । खेतीको काम गरेर जीविका चलाउँदै आएका यिनीहरू खेती किसानीले मात्र नपुग्ने भएको भन्दै अन्य पेशातिर पनि आकर्षित हुँदै गईरहेको पाईन्छ । यिनीहरू प्रायः ज्याला मजदुरी पेशामा बढी संलग्न रहेको पाईएको छ । पूँजीवादको विकाससँगै बजारको विस्तारले केही व्यापार गर्न कमाएर आर्थिक उन्नति गर्न सकिन्छ भन्ने आशयले केही युवाहरू वैदेशिक रोजगारमा लागेका छन् देशमा कृषि पेशामा संलग्न व्यक्ति विस्तारै अन्य पेशातिर संलग्न हुन थालेको देखिन्छ ।

४.२.८ जमिन उपयोगको अवस्था र तरिका

समाजमा हुँदा खाने र हुने खाने गरी दुई किसिमका मानिसहरूको बसोबास हुन्छ । समाजको यस्तो विभेदकारी अवस्थामा गरिब वर्गले हुने खाने वर्गलाई सर्वस्व सुम्पिनुपर्ने र आफू परनिर्भर भई बाच्नुपर्ने अवस्था रहन्छ । नेपालको सन्दर्भमा हलिया, कर्मैया, हरुवा, चरुवा तथा अन्य किसिमका कमलरी प्रथाहरू पनि हाम्रो समाजमा अझै पनि अस्तित्वमा रहेका शोषण, दमन र अन्यायका अवशेषहरू हुन् । यस्तो प्रकारको असमानताले गर्दा धनी वर्ग दिन प्रतिदिन धनी बन्दै जाने र गरिब वर्ग दिनानुदिन गरिब तथा परनिर्भर बन्दै जाने अवस्था रहन्छ ।

समाजमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको हुन्छ । सबै जातजातिहरूमा समान रूपले स्रोत र साधनको विभाजन भएको हुँदैन । वि.सं. २०२१ सालको भूमी सुधार ऐन र औँलो उन्मुलन भए पछाडी तराईमा पहाडियाहरूको प्रवेश हुन थाल्यो । बाहुन, क्षेत्री अथवा पहाडियाहरूसँग पैसा प्रशस्त मात्रामा थियो भने थारुहरूले आफूसँग भएको जमिन बेच्दै सिध्याउँदै गए । अन्तमा थारुहरूले आफुले बेचेका जग्गा जमिनमा फेरी अधिया व्यवसाय गरेर जीविका चलाउन थाले । विगत देखिको यो समस्या वर्तमानमा समयमा यसको अवस्था सम्बन्धमा उत्तरदाताहरूले दिएको जवाफलाई निम्नलिखित तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं ६ : जमिन उपयोगको अवस्था

क्र.सं.	विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१.	अरुको जग्गा अधिया लगाएर कमाउने	२५	४१.६७
२.	आफ्नै जमिन उपयोग गर्ने	३५	५८.३३
जम्मा		६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका नं. ८ का अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा अरुको जमिन अधिया वा ठेक्कामा लगाएर कमाउने घरपरिवारको संख्या २५ अर्थात् ४१.६७ प्रतिशत रहेको पाईएको छ भने बाँकि रहेको ३५ अर्थात् ५८.३३ प्रतिशत घरपरिवार आफ्नै जमिन उपयोग गर्ने वा ठेक्कामा लगाएर गुजारा चलाउनु भन्दा व्यापार व्यवसाय गर्ने, ज्याला/मजदुरी काम गरेर जीविका चलाउने गर्दछन् । अझै वर्तमान युवा पिँढीहरूको आकर्षण त वैदेशिक रोजगार तथा सरकारी जागिरतिर बढ्दै गइरहेको पाईएको छ । जमिन उपयोग गर्ने तरिका सम्बन्ध

धेरै जसो थारुहरु परम्परागत खेति गरिरहेको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा व्यापक रुपमा बढ्दै गएको जनचेतना, शिक्षा र अधिकार सम्बन्धी जागरणले थारु समुदायमा आत्मनिर्भरता लागि स्वयम आधुनिक र व्यवसायिक खेतितिर काम गरी जीविका चलाउने तर्फ पनि आकर्षण बढेको देखिन्छ ।

त्यस्तै गरी अधिकांश थारुहरुले खेतिको रुपमा धान, गहुँ, तोरी, मकै, तरकारी खेति र उखु खेति गरिरहेको पाइन्छ ।

४.२.९ खेति पाति गर्ने तरिका

थारुहरु गरिब वर्गमा पर्ने र आफू परनिर्भर भई बाच्नुपर्ने अवस्था भएकोले खेति पाति गर्ने तरिकामा पनि पराम्परागत तरिका अपनाइ रहेको पाइन्छ । गरिबी कारणले गर्दा मेसिनरी औजारको प्रयोग गरी खेति गर्न उनीहरुले सकेका छैनन् । विगत देखिको यो समस्या वर्तमानमा समयमा यसको अवस्था सम्बन्धमा उत्तरदाताहरुले दिएको जवाफलाई निम्नलिखित तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं.७ : खेति पाति गर्ने तरिका

क्र.सं.	विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१.	मेसिनरी औजारको प्रयोग गरी	२०	३३.३३
२.	पराम्परागत तरिका अपनाइ	३०	५०.०
३.	माथिका दुवै	१०	१६.६७
जम्मा		६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका नं. ९ का अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा अरुको जमिन अधिया वा ठेक्कामा लगाएर मेसिनरी औजारको प्रयोग गरी खेति गर्ने घरपरिवारको संख्या २० अर्थात् ३३.३३ प्रतिशत रहेको पाईएको छ, ५०.० प्रतिशत घरपरिवार पराम्परागत तरिका अपनाइ खेति गर्ने गरेको पाइन्छ भने बाँकि रहेको १० अर्थात् १६.६७ प्रतिशत घरपरिवार माथिका दुवै तरिका अर्थात मेसिनरी औजार र पराम्परागत तरिका अपनाइ खेति गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै गरी तपाँडले अपनाउदै आएको कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिककरण गर्न चाहनु हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा धेरै जसो थारुहरुले यसबारे ज्ञान छैन भन्ने जवाफ दिएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी तपाँडको पुख्रौली पेशामा नयाँपन आएको छ भन्ने सम्बन्धमा धेरै जसो थारुहरुले थोरै फेरिएको जस्तो लाग्छ भन्ने जवाफ दिएको पाइन्छ ।

४.३ बैयक्तिक अध्ययन

कुनै पनि व्यक्तिको जीवनमा घटेका नितान्त व्यक्तिगत घटना, सफल तथा असफल परिणाम र प्रगतिबारेको अध्ययनलाई बैयक्तिक अध्ययन भनिन्छ। मानिसको जीवनमा घट्ने सबै खालका घटनाहरू, क्रियाकलापहरू र परिणामहरू व्यक्तिगत र नीजि घटना अन्तर्गत पर्दछन्। तिनै घटना र क्रियाकलापहरूको व्यक्तिगत तहमा गरिने अध्ययनलाई नै व्यक्तिगत अध्ययनको रूपमा लिने गरिन्छ। बैयक्तिक अध्ययनमा व्यक्तिले भोगेका राम्रा अथवा नराम्रा पक्षबारे विस्तृत अध्ययन गरिन्छ। यसै अनुसार अनुसन्धान क्षेत्रमा रहेको ४ जना थारुहरूको बारेमा निम्न अनुसार व्याख्या गरिएको छ।

अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाता परिवारका ६० घरधुरीमध्ये २५ घरधुरीहरूले मोहियानी हक प्राप्त गरेका थिए। जस मध्ये १५ घरधुरीहरूले पैसा पाए भने १० घरधुरीहरूले मोहियानी हकको रूपमा जग्गा प्राप्त गरेका थिए। अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा भूमि सबालमा कार्य गर्ने संस्था र ती संस्थाहरूको गतिविधी बारेमा के कस्तो जानकारी छ त्यसको बारेमा अध्ययन गरिएको छ। यदि यस विषयमा उत्तरदाताहरू जानकार छन भने उनीहरू भूमि माथिको स्वामित्व दाविको लागी पहल गर्न सक्नेछ। तथ्यांक हेर्दा भूमि सम्बन्धि कार्य गर्ने संस्थाका बारेमा जानकारी भएको उत्तरदाता परिवारहरू मध्ये ४७ प्रतिशत परिवार भूमिको क्षेत्रमा कार्यगर्ने संस्थाका बारेमा थोरै जानकारी भएका, जानकारी नभएका ३३ प्रतिशत उत्तरदाताहरू रहेका छन्। १८ प्रतिशत भूमिका क्षेत्रमा कार्य गर्ने संस्था र ती संस्थाका गतिविधीहरू बारेमा कुनै पनि जानकारी नरहेको पाईएको छ। यस अध्ययनबाट के थाहा पाईन्छ भने केही मात्र थारुहरू भूमिको क्षेत्रमा कार्य गर्ने संस्थामा संलग्न रहेको देखिन्छ। त्यसैले २५ घरधुरीहरूले मात्र मोहियानी हक प्राप्त गरेका थिए।

भूमि अधिकार हरेक नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो। उत्तरदाताहरूको भूमि माथि पहुँच विस्तारको लागी सर्वप्रथम उनीहरू भूमि अधिकारमा कार्य गर्ने संस्थाहरू कुन कुन हो र ती संस्थाहरूले कस्ता गतिविधीहरू संचालन गर्ने गरेको छ। ती गतिविधीहरूमा संलग्न भएर आफ्नो चेतनाको स्तर विकास गरि अनि उत्तरदाताहरूको भूमि माथिको पहुँच विस्तार गर्न आफ्नो परिवारका साहुहरूसँग अधिकार दाबीको पहल गर्न सक्छ। त्यसैले आगामी दिनमा थारुहरूको भूमि अधिकार बारेका बुझाई र क्षमता विकास जोड दिनु पर्ने देखिन्छ। राज्यले संवैधानिक र व्यवहारिक रूपमा भूमि अधिकारको सम्मान गर्नु पर्दछ। अर्को शब्दमा

भूमीमा आफैँ श्रम गर्नेको कानुनी स्वामित्व, पहुँच, उत्पादनको पुरा उपभोग गर्न पाउनु नै भूमि अधिकार हो । भूमी अधिकार तथा भूमि माथिको स्वामित्वले मानिसलाई गाँस, बास र कपासको सुरक्षा गर्छ । भूमी अधिकारका वारेमा उत्तरदाताहरूको धारणालाई अध्ययन गर्न खोजिएको छ ।

कुशिम चौधरी : अध्ययन क्षेत्रकी कुशिम चौधरी (नाम परिवर्तन) मोहियानी हक प्राप्त गर्ने २५ घरधुरीहरू मध्ये एक हो । अहिले उनी ३९ वर्षकी भईन् । उनको परीवारले मोहियानी हकको रूपमा ४ कठ्ठा जग्गा प्राप्त गरेका थिए । आफ्नो परिवारको आर्थिक अवस्था निकै कमजोर भएको, भाइबहिनीहरूको संख्या पनि धेरै भएको संयुक्त परिवारमा हुर्किएका कारण आफुले विद्यालय गएर पढ्ने वातावरण नपाएको बताउँछिन् । उनको बुवा आमाको घरमा थोरै जग्गा भएकोले अरुको जग्गा अधिया लिएर खेती गर्ने साथै मजदुरी गरेर घर व्यवहार चलाउने गर्ने गरेको उनले बताईन् । सानै उमेरमा आमाबुवाले विवाह गरिदिनु भयो, पढ्ने मौका नै पाईएन तर विवाह भईसकेपछि मैले श्रीमान्को घरमा आएर प्रौढ शिक्षा पढ्ने मौका पाएँ, आजभोलि लाग्छ पढ्नु नै सबैभन्दा ठूलो सम्पत्ति रहेछ, उनी भन्छिन् । प्रौढ शिक्षाबाट नै अलिकति लेख्न र पढ्न जान्ने भएपछि आफ्नो सानो व्यवसाय (कस्मेटिक्स पसल) खोलेर बसेकी छु, उनले भनिन् । घरमा सबैले श्रीमान्, सासु, ससुरा, नन्द छोराछोरीले सहयोग गरिरहेका छिन् अब आफ्ना सन्तानहरूलाई शिक्षा क्षेत्रबाट बञ्चित नगराउने र उच्च शिक्षा सम्मको अध्ययन गराउने सोचमा रहेकी कुशिम शिक्षा सम्बन्धी जनचेतना दिने काम पनि गरिरहेकी छिन् । परिणामस्वरूप उनले मोहियानी हकको रूपमा ४ कठ्ठा जग्गा मात्र प्राप्त गरेकी छिन् ।

फुलमाया चौधरी : अध्ययन क्षेत्रकी अर्कि महिला हुन् फुलमाया चौधरी (नाम परिवर्तन) मोहियानी हक प्राप्त गर्ने २५ घरधुरीहरू मध्ये एक हो । उनको उमेर अहिले ५५ वर्ष भएको छ । उनको परीवारले मोहियानी हकको रूपमा रु २५००० नगद प्राप्त गरेका थिए । आफुले अहिलेसम्म पनि पढ्न नजानेको कुरो उनले बताइन् । ६/७ वर्षको उमेरमा मालिकको घरमा काम गर्न पठाउने गरेको र त्यहाँ काम गरे बापत न्यून पारिश्रमिक दिने गरेको उनले बताइन् । त्यहीँ पैसाले घरव्यवहार चलाउने गरेकी थिए । पढ्ने उमेरमा कमैया कमलरीका रूपमा अर्काको घरमा काम गर्न गए, उनी भन्छिन् आजभोली कुनै कार्यक्रममा वा अन्त कतै गयो भने नाम लेख्न आउँछ भनी सोध्दा आफैँलाई लाज लागेर आउँछ र

घरमै नातिनातिनीले पनि जिस्काउन थाल्छन्, उनले बताइन् । शिक्षाको महत्व कति धेरै रहेछ भन्ने कुरा अहिले आएर महशुस गरेको उनले बताइन् । पहिले गाउँघरमा प्रौढ शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरु आउँदा पनि म बुढीले पढेर के नै गर्नुछ र भन्दै छोरी, बुहारीलाई पढ्न पठाइयो तर पढ्नु त आफुले पर्ने रहेछ, उनले भनिन् । त्यही कृषि काम गरेर दिन बिताएँ, आजभोलि पनि त्यहि परम्परागत तरिकाले नै कृषि काम गरिरहेकी छु, पढेको भए त आधुनिक कृषि प्रणाली अपनाउने थिए, उनले भनिन् । परिणामस्वरूप उनले मोहियानी हकको रुपमा रु २५००० नगद मात्र प्राप्त गरेका छिन् ।

यसरी थारु समुदायका व्यक्तिगत अध्ययनबाट पनि उनीहरुको कमैया कमलरीका रुपमा अर्काको घरमा बस्नाले समग्रमा थारुहरु शिक्षित हुननसक्नुको पछाडी थारु परिवार र समुदायमा रहेको परम्परागत जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धका कारण, पुरुष प्रधानता र उक्त एकाधिपत्यका कारण सृजित एकपक्षय पुरुष प्रधान सोच, प्रवृत्ति र व्यवहार हो । छोरालाई बढी र छोरीलाई कम महत्वको दृष्टिकोणले हेर्ने परम्पराका कारण थारु परिवार र समुदायमा महिलाहरुले शिक्षाको पहुँचबाट बञ्चित हुनु परेको देखिन्छ, यद्यपि पछिल्लो समयमा थारु समुदायका पुरुषहरुमा पनि छोराछोरी सबै बराबरी हुन्, दुइटैलाई समान रुपमा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ भन्ने भावनाको विकास हुँदै गएको पाईन्छ । विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरुद्वारा संचालित जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरुका कारण थारु समुदायमा शिक्षाप्रतिको धारणा र प्रवृत्तिमा उदारता आएको पाईएको छ । जसले गर्दा थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धमा परिवर्तनहरु आएका छन् । परिणामस्वरूप २५ घरधुरी थारु समुदायले मोहियानी हकको रुपमा जग्गा र नगद प्राप्त गरेका छन् ।

अध्याय पाँच

थारू समुदायमा जमिनको स्वामित्व र उपयोगको तौर तरिकामा आएको परिवर्तनले सामाजिक सम्बन्धमा पारेका प्रभाव

कुनै पनि समुदायमा त्यहाँको आर्थिक अवस्थाले हरेक क्षेत्रलाई असर पारी राखेको हुन्छ । जुन ठाउँका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था बलियो छ त्यस ठाउँका मानिसहरूको शैक्षिक, राजनैतिक, सामाजिक तथा स्वास्थ्यको स्थिति राम्रो रहेको हुन्छ । आर्थिक अवस्था बलियो बनाउने तत्वहरूमा हाम्रो जस्तो गरीब, विकासोन्मुख र भुपरिवेष्ठित देशका लागि कृषि अन्तर्गत खेतीपाती, पशुपालन, फलफुल खेती, उद्योग व्यवसाय, ज्यालामजदुरी र नोकरीलाई लिन सकिन्छ । यस तुलसीपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १८ का थारू समुदायका आर्थिक उपार्जन गर्ने माध्यम कृषिनै देखिन्छ । यस जातिको आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा निकै दयनिय देखिन्छ । कमजोर आर्थिक अवस्था भएका कारण आफ्नो जिविको उपार्जन गर्न यहाँका अधिकांश थारूहरूले अर्काको जग्गा अँधिया लगाई तथा अरुको जग्गा करारमा लिई जिविकोपार्जन गरेको देखिन्छ । तसर्थ तुलसीपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १८ का थारूहरूको आर्थिक अवस्था के कस्तो छ भन्ने बारेमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ जमीन र भूस्वामित्व

जमीन मानिसको जीवन जिउने मुख्य आधार हो । कुनै पनि पेशा, व्यवसाय गर्न जमीन सबैका लागि अपरिहार्य छ । नेपाल भौगोलिक रूपमा एक भुपरिवेष्ठित राष्ट्र हो । यहाँको भुगोल अनुसारको वातावरणीय प्रभाव यहाँका मानिसहरूका लागि जुन मात्रामा बरदान सावित छ त्यसको ठिक विपरित विभिन्न समयमा देखापर्ने प्राकृतिक प्रकोप, बाढी, पहिरो, भुकम्प लगायतका विविध समस्याहरूका कारण उत्पन्न सुकुम्बासी समस्या पनि विकराल समस्या बन्ने गरेको छ । अर्को हाम्रो समाजमा गरिवीका कारण सम्पूर्ण जमीनको स्वामित्व जमिनदारलाई सुम्पिनुपर्ने बाध्यता र तत्पश्चात् उक्त जमिनदारको दास भएर बाँच्नुपर्ने विवशता यदाकदा केही समुदायहरूमा अभै पनि अस्तित्वमा देखिन्छ यद्यपि यस शोधपत्रका लागि छनौट गरिएको अध्ययन क्षेत्रका थारू समुदायहरूमा त्यस्तो समस्या देखिएको छैन । मानिसहरू बसोबास गर्नका साथै मानिसका लागि आवश्यक चीज, बस्तु उत्पादनका लागि जमीन महत्वपूर्ण साधन हो । अझ कृषि प्रधान राष्ट्रका लागि यसको अत्याधिक महत्व हुने गरेको छ ।

जमिनलाई सम्पत्तिको रूपमा लिईन्छ । जसको ठूलो महत्व रहेको छ । थारु समाजमा भू-स्वामित्वलाई उत्पादनमा मात्र नभएर यसबाट सामाजिक प्रतिष्ठा, आम्दानीको स्रोतको रूपमा समेत लिने गरेको पाईन्छ । यहाँको जग्गाहरु समथर हुनका साथै प्रर्याप्त मात्रामा सिंचाईको सुविधा रहेको छ । उक्त जग्गामा धान, मकै र गहुँ प्रमुख बालीको रूपमा लगाईन्छ । यस वडा का थारु समुदायमा रहेको जग्गाको स्वामित्वको विवरणलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ८ भूस्वामित्वको आधारमा छनौट परिवारको विवरण

क्र.सं.	जग्गाको विवरण कठामा	संख्या	प्रतिशत
१	जग्गा विहिन	२५	४१.६७
२	०-१ कट्टा	२०	३३.३३
३	१-५ कट्टा	८	१३.३३
४	५-१० कट्टा	४	६.६७
५	१०-२० कट्टा	३	५.०
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

तालिकामा देखाइए बमोजिम जग्गा विहिन हुनेहरु ४१.६७ प्रतिशत, ० देखि १ कट्टा हुने ३३.३३ प्रतिशत, १ देखि ५ कट्टा हुने १३.३३ प्रतिशत, ५ देखि १० कट्टासम्म ६.६७ प्रतिशत र १० देखि २० कट्टासम्म हुनेहरु ५.० प्रतिशत रहेको छ । उत्तरदाताहरु मध्ये धेरैजसोको दैनिक ज्यालादारी गरेर जीवन निर्वाह गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । ५ कट्टासम्म जग्गा हुने हरुको खेतीयोग्य जग्गा कम छ । उनीहरुसँग घर घडेरीको रूपमा मात्र उक्त जग्गा रहेको पाईन्छ ।

५.२ अधिया गर्ने र नगर्ने स्थिति

अधिया भन्नाले जमिनदारको जमिन कमायबाफत त्यसबाट उब्जियको अन्नबालि आधा-आधा गरी बाँड्ने परिपाटिलाई जनाउँदछ । यस तुलसीपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १८ का थारुहरुको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले आफ्नो जग्गाले मात्र खान नपुग्ने हुँदा अरुको जग्गा अधिया लगाउन बाध्य भएको अध्ययनबाट देखिन्छ, भने कतिपय थारुहरु अर्काको जमिन अधिया गर्नभन्दा अन्य पेशाव्यावसाय जस्तै : ज्याला मजदुरी, वैदेशिक

रोजगार, तथा व्यापार व्यावसाय तर्फ उन्मुख रहेको पाईन्छ । जसलाई तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. ९ अधिया गर्ने र नगर्नेको आधारमा उत्तरदाताको विवरण

क्र.सं.	किसिम	संख्या	प्रतिशत
१	अधिया गर्ने	२५	४१.६७
२	अन्य पेशाव्यावसाय गर्ने	३५	५८.३३
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार अधिया गर्ने ४१.६७ प्रतिशत र अन्य पेशाव्यावसाय गर्ने ५८.३३ प्रतिशत छन् । यसरी अधिया गर्ने ४१.६७ प्रतिशत थारुहरु प्राय अशिक्षित वर्गका रहेको पाइयो उनिहरुले परमपरागत तरिकालेनै खेतीपाति गर्नेगरेको पाईयो । भने आजका नयापुस्ता भने परमपरागत खेतिपाती गर्नुभन्दा अन्य पेशाव्यावसाय जस्तै : ज्याला मजदुरी, वैदेशिक रोजगार, तथा व्यापार व्यावसाय तर्फ उन्मुख रहेको पाईयो ।

५.३ उत्पादनको स्थिति

उत्पादन भन्नाले कुनैपनि स्थानमा श्रमशक्ति तथा भौतिक पाँजिको प्रयोग गरि वस्तु उत्पादन गनुलाई जनाउँदछ । अध्यन क्षेत्रका थारु समुदायहरुले वर्षभरि लगाउने खेतिपाति बाट उत्पादित अन्न बालिले जीविका चलाउँदै आएको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका थारुहरुले लगाउने विभिन्न बालीहरुबाट आफ्नो जमिनमा वर्ष भरीमा हुने उत्पादनको स्थितिलाई तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १० : वर्षभरीमा हुने उत्पादन स्थितिको आधारमा छनौट परिवारको विवरण

क्र.सं.	उत्पादन (मन)	संख्या	प्रतिशत
१	३० मन	२८	४६.६७
२	६० मन	२०	३३.३३
३	९० मन	५	८.३३
४	१२० मन	४	६.६७
५	१५० सम्म	३	५.०
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार ३० मन उत्पादन हुने उत्तरदाता ४६.६७ प्रतिशत छ भने १५० मन अन्न उत्पादन हुने उत्तरदाताहरू ५.० प्रतिशत रहेका छन् । ६० मन उत्पादन हुने ३३.३३ प्रतिशत, ९० मन उत्पादन हुने ८.३३ प्रतिशत र १२० मन उत्पादन हुने ६.६७ प्रतिशत रहेका छन् । उत्पादीत अन्नहरूमा धान, मकै, गहुँ आदि लगाउने गरेको पाइयो ।

५.४ आम्दानी

अध्ययन क्षेत्रका थारुजातिको वित्तिय सम्पति अन्तरगत आम्दानि पर्दछ । जुन जीवन यापनको लागि अत्यावश्यक छ । उत्तरदाताहरूले उनिहरूको आय विवरण प्रष्ट रुपमा नभन्ने गरेको पाइयो । वार्षिक आम्दानि भन्नाले विभिन्न स्रोतहरूबाट आएको वर्ष भरिको आम्दानिलाई जनाउँछ । यहाँका थारुहरूले अन्न उत्पादन, ज्यालामजदुरी तथा व्यापार ब्यावसाय बाट आम्दानी गरेका पाईन्छ । जुन वर्ष भरीमा गरेका आम्दानी तलको तालिकामा देखाईएको छ।

तालिका नं. ११ : आम्दानीका आधारमा छनौट परिवारको विवरण :

क्र.सं.	आम्दानी (वार्षिक) रु.	संख्या	प्रतिशत
१	रु १०,००० भन्दाकम	१८	३०.०
२	१०,००० देखि ५०,००० सम्म	२९	४८.३३
३	रु ५०,००० देखि रु १,००,००० सम्म	९	१५.०
४	रु १,००,००० देखि माथी	४	६.६७
	कुल जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिकामा उत्तरदाताहरूको वर्ष भरीमा गरिने खेतीबालि नोकरी, ज्यालामजदुरी, व्यापार ब्याबसाय, वैदेशिक रोजगारी जस्ता कार्यहरूबाट वर्ष भरीमा गरिने आम्दानीलाई पैसामा दाजेर देखाईएको छ । वर्षमा रू १०,००० भन्दाकम आम्दानी हुने ३०.० प्रतिशत, १०,००० देखि ५०,००० सम्म हुने ४८.३३ प्रतिशत, रू ५०,००० देखि रू १,००,००० सम्म हुने १५ प्रतिशत र रू १,००,००० देखि माथी हुने ६.६७ प्रतिशत छन् । यसबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने यहाँका मानिसको जग्गा जमिन कम भएपनि अरुको काम, कृषि, व्यापार, ज्याला मजदुरी तथा वैदेशिक रोजगार बाट सञ्चित गरेको रकमले खानालाई सामान्य पुगेको देखिन्छ ।

५.५ खाद्यन्न पर्याप्तता र अपर्याप्तता

यस अध्ययन क्षेत्रका थारुहरूको अवस्था लाई हेर्दा उनिहरु संग थोरै जमिन, धेरै परिवार, आमा बाबुमा आश्रित रहेका देखिन्छन । जसले गर्दा कतिपय थारु परिवारलाई वर्ष भरीको उत्पादनबाट वर्षभरी खान नपुग्ने अवस्था पनि रहेको पाईन्छ, जुन तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका १२ वार्षिक उत्पादनले खान पुग्ने नपुग्ने अवस्था सम्बन्धी छनौट परिवारको विवरण :

क्र.सं.	खाद्यन्न विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	३-६ महिना खान पुग्ने	४०	६६.६७
२	६-१२ महिना खान पुग्ने	२०	३३.३३
	कुल जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार वर्ष भरीको उत्पादनले सबैभन्दा धेरै खान नपुग्ने अर्थात ३-६ महिना खान पुग्ने ६६.६७ प्रतिशत रहेका छन् । भने ६-१२ महिना खान पुग्ने ३३.३३ प्रतिशत रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका थारुहरूको उत्पादनको लागि आफ्नो जमिन थोरै भएकाले अरुको जग्गा अधिया गर्ने, ज्याला मजदुरी गर्ने, व्यापार ब्याबसाय तथा वैदेशिक

रोजगारी जस्ता कार्यहरु गर्ने र त्यतीले पनि नपुगेमा पछि तिर्ने गरी ऋण लिएर भएपनि वर्षदिन सम्मलाई खानको लागी सामान्य रुपमा भएपनि पुऱ्याउने गरेको बताउछन् ।

५.६ खर्च

कुनै पनि व्यक्तिले खर्चको योजना बनाउँदा आम्दानीलाई हेरेर मात्र बनाउने गर्दछ । किनकी आम्दानीले नै क्रयशक्तिको निर्धारण गर्दछ । यहाँका थारुहरुको आम्दानीको मुख्य स्रोत कृषि भएको र बढी पशुपंक्षी पाल्ने गरेको पाईन्छ । जसबाट आफुलाई चाहिने खाद्यन्न, लत्ता, कपडा, औषधि उपचार, शिक्षा, मनोरञ्जन, लगायतका सबै खर्च यसै आम्दानीबाट पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । जसलाई क्रमश तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

खाद्यन्न

अध्ययन क्षेत्रका थारु जातिहरुले वार्षिक प्राप्त आम्दानीबाट केहि रकम खाद्यन्नमा खर्चगर्ने गरेको पाइन्छ । कति उत्तरदाताले कति रुपैयासम्म खर्च गर्दछन भन्ने कुरालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १३ खाद्यन्नको आधारमा छनौट परिवारको खर्च विवरण

क्र.सं.	खाद्यन्न खर्च रुपैयामा	संख्या	प्रतिशत
१	१० हजार सम्म	२६	४३.३३
२	२० हजार सम्म	२१	३५.०
३	३० हजारसम्म	१०	१६.६७
४	३५ हजारसम्म	३	५.०
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार वर्ष भरीमा खाद्यन्नमा खर्च गर्ने उत्तरदाताहरु मध्य १० हजारसम्म खर्च गर्ने ४३.३३ प्रतिशत, २० हजारसम्म खर्च गर्ने ३५ प्रतिशत, ३० हजारसम्म खर्च गर्न १६.६७ प्रतिशत र ३५ हजारसम्म खर्च गर्ने ५.० प्रतिशत रहेको पाईयो ।

शिक्षा

शिक्षा नै ठुलो धन हो । शिक्षित मानिसहरु ज्ञानी, विवेकी, अनुशासित, कर्तव्यनिष्ठ तथा राम्रो व्यवहार गर्ने हुन्छन् । विश्वमा नयाँ नयाँ कुराहरुको अविष्कारहरु भएका छन् यो पनि शिक्षा कै परिणाम हो । शिक्षा सबैको लागि अति आवश्यक भएको छ । यहाँका थारु जातिले पनि हाल आएर शिक्षाको महत्वलाई बुझ्दै गएकाले आफ्ना छोरा छोरीलाई पढाउनुपर्दछ भन्ने भावना जागीत भएको पाईन्छ । अध्यन क्षेत्रका थारुजातीले शिक्षामा वर्षभरीमा गरिने खर्च विवरण तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १४ : शिक्षाको आधारमा छनौट परिवारको खर्च विवरण

क्र.सं.	शिक्षा खर्च	संख्या	प्रतिशत
१	५००० सम्म	२१	३५.०
२	१०००० सम्म	२८	४६.६७
३	२०००० सम्म	७	११.६६
४	२०००० देखि माथि	४	६.६७
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार शिक्षामा ५००० सम्म खर्च गर्ने ३५ प्रतिशत, १०००० सम्म खर्च गर्ने ४६.६७ प्रतिशत, २०००० सम्म खर्च गर्ने ११.६६ प्रतिशत र २०००० देखि माथि खर्च गर्ने ६.६७ प्रतिशत रहेको पाईयो ।

लत्ताकपडामा

मानव जीवनमा गास र बास पछिको नभैनहुने अत्यावश्यक वस्तु लत्ता कपडा हो तसर्थ उनिहरुले कमाएको वार्षिक आमदानीबाट केहि मात्रामा लत्ताकपडामा पनि खर्च हुने गरेको बताउँदछन् । अध्यन क्षेत्रका थारु समुदायमा लत्ता कपडामा वर्ष भरीमा गरिने खर्चको विवरण लाई तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १५ लत्ता कपडाको आधारमा छनौट परिवारको खर्च विवरण

क्र.सं.	लत्ता कपडा खर्च रुपैया	संख्या	प्रतिशत
१	२ हजार सम्म	२५	४१.६७
२	३ हजारसम्म	२२	३६.६६
३	५ हजार सम्म	९	१५
४	१० हजारसम्म	४	६.६७
	कुल जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार लत्ताकपडामा २ हजारसम्म खर्च गर्ने ४१.६७ प्रतिशत, ३ हजारसम्म खर्च गर्ने ३६.६६ प्रतिशत, ५ हजारसम्म खर्च गर्ने १५ प्रतिशत र १० हजारसम्म खर्च गर्ने ६.६७ प्रतिशत पाईयो । जसबाट भन्न सकिन्छ कि आर्थिक स्थिति राम्रो हुनेहरुले बढी खर्च गरेको पाईन्छ, भने आम्दानी कम हुनेहरुको खर्च पनि कम गरेको पाईन्छ ।

औषधि उपचार

थारु परिवारका मानिसहरु बढी मात्रामा कृषि पेशा गर्दछन् । साथै अर्काको काम गरेर आफ्नो दैनिक गुजारा गर्नु पर्ने स्थिति छ । गरीबि, अशिक्षा तथा चेतनाको कमिका कारण उनिहरुलाई रोगको संक्रमण छिटो हुने गर्दछ, जसले गर्दा उनिहरुले भैपरी आउने उपचारको लागि पनि केहिँ रकम खर्च गरेको पाईन्छ । खर्चको विवरण तलको तालिकामा देखाईएको छ तालिका नं. १६ औषधि उपचारका आधारमा छनौट परिवारको खर्च विवरण

क्र.सं.	औषधिखर्च रुपैयामा	संख्या	प्रतिशत
१	५ हजारसम्म	२३	३८.३३
२	१० हजारसम्म	२६	४३.३३
३	१५ हजारसम्म	७	११.६७
४	२० हजारसम्म	४	६.६७
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार औषधि उपचारको खर्च विवरण हेर्दा ५ हजारसम्म खर्च गर्ने ३८.३३ प्रतिशत, १० हजारसम्म खर्च गर्ने ४३.३३ प्रतिशत, १५ हजार सम्म खर्च गर्ने ११.६७ प्रतिशत र २० हजारसम्म खर्च गर्ने ६.६७ प्रतिशत रहेको देखियो ।

मनोरञ्जन

मनोरञ्जन त्यो चिजहो जसले मानिसलाई दुःख पिडा बिर्साई आनन्दित बनाउन मद्दत गर्दछ । त्यसैले मनोरञ्जन पनि मानिसको लागी अत्यावश्यक साधन भित्र पर्दछ । अध्यन क्षेत्रका थारजातिले कामको साथसाथै मनोरञ्जन पनि गर्ने गरेको पाईन्छ । मनोरञ्जनका लागि गरिने वर्ष भरीको खर्च तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १७ : मनोरञ्जनका आधारमा छनौट परिवारको खर्च विवरण

क्र.सं.	मनोरञ्जन खर्च	संख्या	प्रतिशत
१	२००० सम्म	२१	३५.०
२	३००० सम्म	३०	५०.०
३	४००० सम्म	६	१०.०
४	५००० देखि माथि	३	५.०
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार वर्ष भरीमा मनोरञ्जनका लागि २००० सम्म खर्च गर्ने ३५.० प्रतिशत, ३००० सम्म खर्च गर्ने ५०.० प्रतिशत, ४००० सम्म खर्च गर्ने १०.० प्रतिशत, ५००० देखि माथि खर्च गर्ने ५.० प्रतिशत रहेको पाईयो ।

५.७ पशुपालन

कृषि पेशाको अलवा यहाँका थारुहरुले पशुपालनको व्यवसाय समेत सञ्चालन गर्दै आएको पाईन्छ । पशुपालनबाट उनीहरुले आफ्नो आर्थिक आवश्यकतालाई पुरा गर्नुका अतिरिक्त मासु, दुध, मल र खेत जोत्नका लागि समेत प्रयोग गर्दै आएको पाईन्छ । कृषि व्यवसाय गर्नेहरुका लागि पशुपालन अति आवश्यक भएको र एक अर्कासँग अन्तर

सम्बन्धित भएकोले पशुपालन गर्ने गरेको बताउँछन् । तसर्थ यहाँका थार समुदायले पाल्ने गरेको पशुपालनको विवरणलाई तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १८ छनौट परिवारले पालेका पशुपंक्षीका विवरण

क्र.सं.	पशुपंक्षी नाम	संख्या	प्रतिशत
१	गाई, गोरु पालेका	१८	३०.००
२	राँगा, भैसी पालेका	१५	२५.००
३	खसी, बाखा पालेका	६	१०.००
४	सुगुर, बंगुर	१५	२५.००
५	कुखुरा, परेवा	४	६.६७
	हाँस	२	३.३३
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार गाई, गोरु पाल्ने ३०.०० प्रतिशत, राँगा भैसी पाल्ने २५.०० प्रतिशत, खसी, बाखा पाल्ने १०.०० प्रतिशत, सुगुर र बंगुर पाल्ने २५.०० प्रतिशत, कुखुरा र परेवा पाल्ने ६.६७ प्रतिशत र हाँस पाल्ने ३.३३ रहेका छन् ।

५.८ घरको बनावट

दाङ्ग जिल्लाको तुलसीपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १८ का थारुजातिले प्रयोग गर्ने घरका किसिम कस्तो किसिमको छ । भन्ने जानकारी प्राप्त गर्न तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं.१९ घरको बनावटको आधारमा छनौट परिवारको विवरण

क्र.सं.	घरको किसिम	संख्या	प्रतिशत
१	कच्चि	४९	८१.६७
२	पक्कि	११	१८.३३
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार आर्थिक स्थिति अनुशार थारुजातिले घर बनाईएको पाईयो । कक्ची घर बनाउने ८१.६७ प्रतिशत र पक्कि घर बनाउने १८.३३ प्रतिशत रहेका छन् । दाङ्ग जिल्लाको तुलसीपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १८ का थारुहरुको कच्चि र पक्कि घर भएतापनि ति घर के कस्तो छानाको प्रयोग भएको छ भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

५.९ ईन्धनको प्रयोग

खाना पकाउन तथा खोले बनाउन ईन्धनको अति आवश्यक पर्दछ । याहाँ थारुहरुले आफ्नो आर्थिक स्थिति अनुसार विभिन्न खाले ईन्धनहरुको प्रयोग गरेका छन् । जुन तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. २० : ईन्धनको स्रोतको आधारमा छनौट परिवारको विवरण

क्र.स.	ईन्धनको स्रोत	संख्या	प्रतिशत
१	दाउरा	४७	७८.३३
२	गोबर ग्यास	४	६.६७
३	सिलिन्डर ग्यास	९	१५.०
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

माथिको तालिका अनुसार दाउरा मात्र प्रयोग गर्ने सबै भन्दा बढी परिवार ७८.३३ प्रतिशत, गोबर ग्यास प्रयोग गर्ने परिवार ६.६७ प्रतिशत र सिलिन्डर ग्यास प्रयोग गर्ने सबैभन्दा कम परिवार १५ प्रतिशत रहेका छन् । निष्कर्षमा भन्न सकिन्छ कि यहाँका थारुहरु बढी मात्रामा दाउराको प्रयोग गर्दछन् र थोरै जसोले मात्र अरु ईन्धनको स्रोत प्रयोग गरेको पाईन्छ ।

५.१० बचत तथा ऋण

उत्तरदाताको रूपमा छनौट गरिएको घरमा अध्ययन गर्दा त्यहाँको थारु परिवारले बैकमा जम्मा गरेको देखिएन् । उत्पादन गरेको खाद्यन्न जाँड,रक्सी भोजमा खर्च गर्ने भएकोले धेरै मात्रामा उत्कृष्टपादन गरेको खाद्यन्न विक्रि गर्न नपाउदा पैसा बचत गरेको

देखिएन । यसरी पैसा बचत नहुँदा चाँड पर्वमा खर्च गर्न तथा घर व्यवहार चलाउन बैंक तथा गाउँका साहुसंग चर्को ब्याजमा ऋण लिएको पाईयो । तसर्थ यि ६० घरधुरी मध्य के कतिको बैंक तथा साहुसंग ऋण छ भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं २१ : ऋण भएको र नभएको स्थितिको आधारमा विवरण

क्र.सं.	ऋणको विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	ऋण भएका	२२	३६.६७
२	ऋण नभएका	३८	६३.३३
	जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५

मथिको तालिका अनुसार उत्तरदाताको ऋणको विवरणलाई हेर्दा ऋण भएका ३६.६७ प्रतिशत र नभएका ६३.३३ प्रतिशत रहेका छन् । यसरी हेर्दा उनिहरु आफ्नो आम्दानि भन्दा खर्च बढि गर्नेगरेको पाईयो जसको फलस्वरुप उनिहरु मध्य धेरैलाइ ऋण लागेको पाईयो ।

५.११ थारु जातिमा आईरहेको परिवर्तन

थारु जातिमा पहिलेको तुलनामा अहिले धेरै मात्रामा परिवर्तन आएको अध्यायनबाट देखिएको छ । यस उम.न.पा.का थारुहरुमा केही मात्रामा भए पनि चेतनको विकास भएको देखिन्छ । यस उम.न.पा.का थारु जातिमा के कस्ता परिवर्तन आई रहेको छन् भन्ने कुरा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.११.१ सामाजिक अवस्थामा आएको परिवर्तन

(क) पारिवारिक संरचना

थरु परिवारमा प्रचलित संयुक्त परिवार प्रणाली आजभोली एकात्मक परिवारमा परिणत हुदै गएको छ । आज भोलीका युवाहरु एकात्मक परिवार प्रति भुकाव राख्न थालेको देखिन्छ । थोरै परिवारमा रेखदेख पुर्‍याउन सजिलो पर्ने हुनाले पनि यो परिवारको महत्व बढेको यहाँका थारु युवाहरु बताउँछन् ।

(ख) शिक्षा

थारु समुदायमा साक्षरता तथा उच्च शिक्षा तर्फ सहभागिता पहिले भन्दा बढेको पाईन्छ । अब स्थानिय थारु समुदायका शिक्षा तथा सामाजिक जागरण र चेतना बुद्धिले गर्दा गाउँमा ठुला जमिन्दारबाट उनिहरुमा भएको शोषण पहिले भन्दा निकै कम भएको पाईन्छ । शैक्षिक चेतनाको विकासले गर्दा थारु जातिले आफ्नो छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउने कम बढेको छ । पहिलेको पुस्ता प्राय निरक्षर रहेकोमा हालका पुस्ता भने साक्षरता र उच्च शिक्षा हासिल गर्ने तर्फ अगाडी बढेको पाईन्छ । प्राय थारुहरुमा आफ्नो छोराछोरीलाई धेरै पढाउनु पर्दछ भन्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् । शैक्षिक क्षेत्रमा उच्च शिक्षा आर्जन गर्नेको संख्या न्युन रहेता पनि प्राथमिक विद्यालयसम्म छोराछोरीलाई पढाउने संख्या उल्लेखनीय रुपमा वृद्धि भएको पाईन्छ ।

(ग) राजनितिक

थारु समुदायका मानिसहरु स्थानिय स्तरको राजनितिमा सक्रिय हुने, भोट हाल्न जाने जस्ता क्रियाकलापहरुमा बढी सक्रिय हुन थालेका छन् । परम्परागत बैठक जस्ता सामाजिक संस्थाहरुमा कमश सक्रिय हुन थालेका देखिन्छ ।

(घ) संचार

यस दाङ्ग जिल्लाको तुलसीपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १८ का थारुहरुले पहिलेको तुलनामा अहिले संचारको साधन बढी प्रयोग गरेको पाईएको छ । थारु जातिहरुमा पनि पढेलेखेको मानिसहरु भएको कारण र आफ्ना छिमेकी अन्य जातिहरु जस्तै ब्राहमण, क्षेत्री आदी जातिको संगतले गर्दा संचारको आवश्यकता महशुस गरेकाले संचारमा परिवर्तन आएको हो ।

(ङ) परिवार नियोजन

यस उप म.न.पा.का थारुहरुमा परिवार नियोजन गर्नु पर्दछ भन्ने चेतनाको विकास भएको देखिन्छ । त्यसैगरी बच्चा बच्चीहरुलाई पढाई लेखाई गर्दा खर्च धान्न गाह्रो भएकाले

ठुलो परिवार भन्दा सानो परिवार उचित ठानि थारु जातिहरु परिवार नियोजन तर्फ आकर्षित भएका हुन ।

(च) खानपिन

यस उ.म.न.पा.का थारु जातिको खानपिनमा पनि परिवर्तन आएको पाईयो । शुरुमा मकैको प्रयोग धेरै हुन्थ्यो हाल आएर चामलको प्रयोग धेरै भएको पाईयो । पहिले स्थानिय जातिको धान खेति गरिने हुनाले धानको उत्पादन कम थियो । यसले गर्दा मकैको उपयोग उनिहरुले गर्दथे भने अहिले धानको उन्नत जातका बिउ बिजन लगाई तथा रासायनिक मलको प्रयोग गरी थोरै जमिनमा धेरै उत्पादन हुन गएकोले चामलको प्रयोग बढेको बताईन्छ । एकातिर भने पहिले मकैको जाँड, रक्सी बनाउने अध्याधिक प्रचलन रहेकोमा अहिले त्यसमा चेतना तथा बाह्य दबाव (माओवादी सुधार कार्यक्रम) को कारणले गर्दा जाँड, रक्सी बनाउने र खाने क्रम घटेकोले पनि मकैको उपयोग घट्न गएको हो ।

५.११.२ सांस्कृतिक अवस्थामा आएको परिवर्तन

(क) बसाँइसराई

थारु पुरुषहरुले पहिले पहिले लघौटीको बढी प्रयोग गर्दथे । हाल आएर यी पोशाक निकै कम प्रयोग गरेको पाईयो , त्यसैगरी अन्य जाती संगको संगत तथा बसाइसराईका कारणले युवाहरु बढि मात्रमा हापपेन्ट,सर्ट र महिलाहरु ब्लाउज, गुन्यो प्रयोग गरेको पाईयो भने अलि पढे लेखेका थारु युवा युवतीले बजारका तयारी पोशाकहरु प्रयोग गरेको पाईयो । आधुनिकीकरणको कारणले गर्दा बजारमा राम्रा तथा इच्छा अनुसारको आकारको पोशाक पाईनाले उनिहरु यी बस्त्र तर्फ आकर्षित भएको बताईन्छ भने यहाँका थोरै भएपनि थारु जाति कुनै बर्दिया दाडको अन्य भागमा बसाई सरेर गए जसले गर्दा यि जातिको छेउछाउमा भएको एलानी जग्गा पनि सगुरो भएर गयो । मुत्यु हुँदा गाड्ने चलन भएका थारुहरुले प्रती एलानी जग्गाको अभावको कारणले मृत व्यक्तिलाई जलाउने गर्दछन् । थारु जातिको परम्परा अनुसार पहिचान दिने घरहरु बनाउथे तर अन्य जातिको बसाँइसराईले गर्दा थारु जातिको भन्दा हिन्दुको बढी संख्या हुनाले थारु जातिको आफ्नो पहिचान दिने देउताथानहरु अहिले आएर हिन्दुकरण भएको छ । बसाँइसराईले विभिन्न जातजाति संग सम्पर्क हुनाले यी थारु जातिले नेपाली भाषामा राम्रो सँग बुझ्न तथा बोल्न सक्ने भए । थारु जाति मात्र भएको

ठउँमा अन्य जाति तथा बसाँई सराईले गर्दा थारु जातिको परम्परागत संस्कृति परिवर्तन भएको छ ।

ख) परसंस्कृतिकरण

थारु जातिको आफ्नै जन्म संस्कार भएपनि जन्म संस्कारमा त्यस्तो कुनै संस्कार नगर्ने भएपनि आजकाल यि जातिले न्वारन, छैटी, पास्नी गर्ने गर्दछन् । थारु शैलि अनुसार हिन्दुको भन्दा फरक किसिमले विवाह हुने थारुहरु आजकाल हिन्दुले भै रातो साडि, टिका, सिन्दुर पोले लगाएर विवाह गर्ने गर्दछन् । थारु जातिको संस्कृति झल्कले पोशाक तथा गहना लगाउन छाडि अन्य जातिले भै बजारका पोशाक तथा गहना लगाउने गर्दछन् । थारु संस्कार अनुशारमात्र मान्ने चाडपर्व आजकाल हिन्दुले माने अनुशार पनि मनाउने गर्दछन् भने चाडपर्व अनुशारका थारु नाचगानमा कमि आएको छ भने नेपाली तथा हिन्दी नाचगान गर्न युवायुवतिहरु आकर्षित भएका छन् । त्यस्तै थारु परम्पराको पुजा पाठमा हिन्दुको प्राभव परेको देखिन्छ । जस्तै अष्टमीमा घर घरमा कृष्ण भगवनको फोटो राखेर पुजा गर्ने गर्दछन् । त्यस्तै यि जातिमा सिपकला राम्रो भएपनि अरु सँगको सम्पर्कको सम्पर्कले गर्दा आफ्नो बनाउने सिपमा कमि ल्याई बजारका सामान प्रयोग गर्ने गर्दछन् । परसंस्कृति करणले गर्दा थारु जातिको संस्कृति परिवर्तन भएको छ ।

ग) शिक्षा

थारु जातिमा जन्म संस्कारमा केहि नगर्ने, भएपनि आजकाल बोलाउन तथा बुभन सजिलो हुने र सुन्दा राम्रो सुनिने किसिमको नाम राख्ने गर्दछन भने पास्निको परम्परा नै नभएको थारु समाजमा आजकाल थोरैले भएपनि बच्चा बच्चिको ५ या ६ महिनामा पास्नि गर्ने गर्दछन् । जसले गर्दा बच्चाले समय मै खान पाउने गर्दछन् । भने सानो उमेर मै विवाह गर्ने थारुहरुले आजकाल उमेर पुगे पछि विवाह गर्नु पर्दछ भन्ने सोचको बिकास हुदैछ । त्यस्तै थारु जातिले आजकाल घर बनाउँदा खुल्ला तथा भ्याल भएको अन्य जातिको भै घरबनाउने गर्दछन् । यि सबै हुनुमा शिक्षाको प्रसारले गर्दा बिकास सँगै सकारात्मक परिवर्तनहरु भईरहेका छन् ।

(घ) शहरिकरण र औद्योगिकरण

बजारको विस्तार तथा उद्योग स्थापनाले गर्दा काम गर्ने अवसर पाउँछन् । जसले गर्दा आर्थिक आममदानि हुनाले जन्म संस्कारम केही नगर्ने थारुहरूले शुद्धिकरण, पास्त्रि तथा विवाहमा अन्य जातिले भै पोशाक तथा गहना लगाउने गर्दछन् । त्यस्तै थारु जतिले आफ्ना घरमा चाहिने भै पोशाक तथा गहना लगाउने गर्दछन् । त्यस्तै थारु जतिले आफ्ना घरमा चाहिने प्राय सामान आफै बनाउने सिप भए पनि बजारमा सस्ता र राम्रा प्लाष्टिकका सामान पाईने हुनाले आफ्नो बजाउ सिपमा कमि ल्याई बजारका सामान प्रयोग गर्दछन् । जसले गर्दा यी जातिको सिप कलामा त्रस भएको छ भने बजारमा पाईने विविध खालका पोशाक तथा गहना पाउनाले यी जातिहरू यी पोशाक तथा गहना लगाउन तिर आकर्षित भएको हुनाले थारु पोशाक तथा गहना लोप उन्मुख अवस्थामा परेको छ भने यो उनिहरूको संस्कृतिको नकारात्मक पक्ष हो । आफ्नो छोराछोरीलाई पढाउन स्कूल पठाउन थालेका छन् जुन एकदै सकारात्मक पक्ष देखिन्छ । यसरी नजिक बजार तथा औद्योगिकरणको बिकाशले थारु संस्कृतिमा परिवर्तन आएको छ ।

५.११.३ आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तन

यस दाङ्ग जिल्ला तुलसीपुर उपमहानगरपालिका थारुहरूमा पहिलेको तुलनामा केहि मात्रामा आर्थिक परिवर्तन आएको पाईन्छ ।

- क) पेशालाई हेर्ने हो भने परम्परागत रूपमा कृषिमा निर्भर थारु आजकाल अन्य बैकल्पिक पेशा तर्फ उन्मुख हुन थालेका छन् । कृषि प्रणालिमा पनि ट्याक्टरको सहायताले खेत जोत्ने उन्नत बिउ रासायनिक मलको प्रचलन बढेको देखिन्छ । आफ्नो परम्परागत पेशा बाध्यताले मात्र गर्न परेको गुनासो राख्ने थारु युवाहरू कृषि बाहेक अन्य पेशा तर्फ आकर्षित भएको देखिन्छ । गाउँघरमा ज्याला मजदुरीमा काम गर्ने, ट्याक्टर चलाउने ब्यापार, नोकरी आदि कामहरू गर्न थालेका छन् ।
- ख) पहिले गरिव थारुहरू खान पुगेन भने आफ्ना छोराछोरीलाई जमिन्दारको घरमा कमैया कमारी बसाल्दथे । तर हाल आएर खान नपुगे पनि अर्काको जग्गा अधिया जोत्छन् तर कमैया, कमारी बसालेका पाइयने ।

- ग) थारुहरुको घरलाई हेर्ने हो भने पहिले पहिले बार बेरेको भुपडि घर र खरको छाना पाईन्थ्यो । तर अहिले परिवर्तन आएर खपडाका छानाहरु तथा ढलाई गरी घर बनाईएको पाईयो ।
- घ) पशुपक्षिलाई हेर्ने हो भने पहिले धेरै पाल्ने गर्दथे हाल आएर आवश्यक भन्दा बढि नपालेको पाईयो ।

अध्याय-छ

सारांश र निष्कर्ष

६.१. सारांश

नेपालको भूमि माथिको स्वामित्व परम्परागत रूपमा राज्यमा नै निहित हुँदै आएको पाइन्छ। राजस्व संकलनको प्रमुख स्रोत भूमि नै भएकाले राजस्व संकलन गर्ने प्रक्रियाहरु पनि विभिन्न समयमा फरक फरक रहेको देखिन्छ। राजस्व असुलीका प्रकृया अनुरूप नै भूमिलाई विभिन्न भागमा वर्गिकरण गरेको देखिन्छ। नेपालमा जम्मा १२५ जातजातिहरु रहेका छन्। जहाँ ५९ प्राकारका आदिवासी जनजातिहरु सुचिकृत रहेका छन्। जसमध्ये विशेष गरी तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपालको प्रमुख आदिवासी जाति मध्ये थारु जाति पनि एक हो। नेपालका मुलबासी थारु जातिहरु नेपालको पूर्वमेची देखि पश्चिम महाकाली सम्मका तराई तथा भित्रि मधेशका समथल फाँटहरुका प्राचीन कालदेदि बस्दै आएका छन्। मूल रूपमा कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके, बर्दिया, दाङ्गदेउखुरी, कपिलवस्तु, रुपन्देही, चितवन, नवलपरासी, बार, पर्सा, रौतहट र सर्लाही लगायतका जिल्लाहरुमा थारुहरुको बसोबास रहेको छ। थारु जातिको प्रमुख विशेषता सोभोपन र इमान्दारिता हो। वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार दाङ्गमा थारुहरुको जम्मा जनसंख्या ८४,७८८ रहेको छ जसमा पुरुषको संख्या ४१,५५० र महिलाको संख्या ४३,२३८ छन्।

यो अनुसन्धान गर्नुको मुख्य उद्देश्य दाङ्ग जिल्लाका थारु समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने तुलसीपुर उप-महानगरपालिका वडा नं. १८ का थारु जातिमा जमिनको स्वामित्वको अवस्था विगतमा के कस्तो थियो ? हाल के कस्तो छ ? र उक्त जमिनलाई विगतमा कसरी उपयोग गर्दथे र हाल कसरी कसरी उपयोग गरिरहेका छन् ? साथै जमिन नहुने हरुले विगतमा कुन पेशा व्यवसाय अपनाउदै आएका थिए ? र हाल के गरिरहेका छन् ? यि माथि उल्लेखित अवस्थाले सामाजिक सम्बन्धमा के कस्तो प्रभाव पारेका थियो र छ ? भन्ने विषयमा अध्ययन गरिएको छ।

यस उल्लेखित अध्ययन गर्न थालिएको तुलसीपुर उप-महानगरपालिका वडा नं. १८ अन्य वडाको तुलनामा थारु समुदायको बाहुल्य बस्ती भएको स्थान भएकाले मैले यस

क्षेत्रको छनोट गरेको हँ । यस शोध कार्य गर्दा वडा नं. १८ का सम्पूर्ण थारु जातिको घरधुरीमा पुग्न प्रयाप्त स्रोत, साधन र समय लाग्ने हुँदा त्यति धेरै स्रोत, साधन र समय म सँग उपलब्ध हुन नसक्ने भएकाले मेरो शोधकार्यलाई उद्देश्य पुरा गर्नेगरी वडा नं. १८ मा रहेका २८७ घरधुरी मध्येबाट २० प्रतिशत नघट्ने गरी उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोटको विधि अपनाई ६० घरधुरीलाई लिएको छ ।

यस अनुसन्धानमा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोगमा ल्याइएको छ । विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाबाट अध्ययन क्षेत्रको संख्यात्मक र गुणात्मक सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ । जस अन्तर्गत थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धमा आएका परिवर्तनहरू रहेको छ । कुनै पनि विषयको अध्ययन र अनुसन्धानमा तथ्याङ्क सङ्कलन विधिको ठूलो भूमिका रहन्छ । अध्ययनको आशातीत परिणाम पनि तथ्याङ्क सङ्कलन विधिमा निर्भर रहन्छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन विधि अपनाइएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता अनुसूची अपनाइएको छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कुल ६० घरधुरी संख्या मध्ये ३५ घरपरिवार अर्थात् ५८.३३ प्रतिशत एकात्मक परिवारमा बसोबास गरिरहेका छन् भने बाँकि रहेका २५ घरपरिवार अर्थात् ४१.६७ प्रतिशत अर्भै पनि संयुक्त परिवारमा नै बसोबास गरिरहेको देखिएको छ । यसरी आधुनिकताको अध्ययन क्षेत्रका थारु समुदायको आकर्षण संयुक्त परिवारबाट एकात्मक परिवारतर्फ बढिरहेको पाईएको छ ।

हाम्रो देश नेपाल कृषि प्रधान देशका नामले विश्वमा सुप्रसिद्ध छ । थारु समुदायको परापूर्व कालदेखि नै गर्दै आएको मुख्य पेशा पनि कृषि पेशा नै हो । खेतीको काम गरेर जीविका चलाउँदै आएका यिनीहरू खेती किसानीले मात्र नपुग्ने भएको भन्दै अन्य पेशातिर पनि आकर्षित हुँदै गईरहेको पाईन्छ । यिनीहरू प्रायः ज्याला मजदुरी पेशामा बढी संलग्न रहेको पाईएको छ । पूँजीवादको विकाससँगै बजारको विस्तारले केही व्यापार गर्न कमाएर आर्थिक उन्नति गर्न सकिन्छ भन्ने आशयले केही युवाहरू बैदेशिक रोजगारमा लागेका छन् देशमा कृषि पेशामा संलग्न व्यक्ति विस्तारै अन्य पेशातिर संलग्न हुन थालेको देखिन्छ ।

यस अनुसन्धानका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा अरुको जमिन अधिया वा ठेक्कामा लगाएर कमाउने घरपरिवारको संख्या २५ अर्थात् ४१.६७ प्रतिशत रहेको पाईएको छ भने बाँकि रहेको ३५ अर्थात् ५८.३३ प्रतिशत घरपरिवार आफ्नै जमिन उपयोग गर्ने वा ठेक्कामा लगाएर गुजारा चलाउनु भन्दा व्यापार व्यवसाय गर्ने, ज्याला/मजदुरी काम गरेर जीबिका चलाउने गर्दछन् । अझै वर्तमान युवा पिँढीहरूको आकर्षण त वैदेशिक रोजगार तथा सरकारी जागिरतिर बढ्दै गइरहेको पाईएको छ । जमिन उपयोग गर्ने तरिका सम्बन्ध धेरै जसो थारुहरू परम्परागत खेति गरिरहेको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा व्यापक रूपमा बढ्दै गएको जनचेतना, शिक्षा र अधिकार सम्बन्धी जागरणले थारु समुदायमा आत्मनिर्भरता लागि स्वयम आधुनिक र व्यवसायिक खेतितिर काम गरी जीबिका चलाउने तर्फ पनि आकर्षण बढेको देखिन्छ ।

त्यस्तै गरी अधिकांश थारुहरूले खेतिको रूपमा धान, गहुँ, तोरी, मकै, तरकारी खेति र उखु खेति गरिरहेको पाइन्छ । यस अनुसन्धानका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा अरुको जमिन अधिया वा ठेक्कामा लगाएर मेसिनरी औजारको प्रयोग गरी खेति गर्ने घरपरिवारको संख्या २० अर्थात् ३३.३३ प्रतिशत रहेको पाईएको छ, ५०.० प्रतिशत घरपरिवार पराम्परागत तरिका अपनाइ खेति गर्ने गरेको पाइन्छ भने बाँकि रहेको अर्थात् १६.६७ प्रतिशत घरपरिवार माथिका दुवै तरिका अर्थात मेसिनरी औजार र पराम्परागत तरिका अपनाइ खेति गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै गरी तपाँइले अपनाउदै आएको कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिककरण गर्न चाहनु हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा धेरै जसो थारुहरूले यसबारे ज्ञान छैन भन्ने जवाफ दिएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी तपाँइको पुखौली पेशामा नयाँपन आएको छ भन्ने सम्बन्धमा धेरै जसो थारुहरूले थोरै फेरिएको जस्तो लाग्छ भन्ने जवाफ दिएको पाइन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाता परिवारका ६० घरधुरीमध्ये २५ घरधुरीहरूले मोहियानी हक प्राप्त गरेका थिए । जस मध्ये १५ घरधुरीहरूले पैसा पाए भने १० घरधुरीहरूले मोहियानी हकको रूपमा जग्गा प्राप्त गरेका थिए । अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा भूमि सवालमा कार्य गर्ने संस्था र ती संस्थाहरूको गतिविधी बारेमा के कस्तो जानकारी छ त्यसको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यदि यस विषयमा उत्तरदाताहरू जानकार छन भने उनीहरू भूमि माथिको स्वामित्व दाविको लागी पहल गर्न सक्नेछ । तथ्याँक हेर्दा भूमि सम्बन्धि कार्य गर्ने संस्थाका बारेमा जानकारी भएको उत्तरदाता परिवारहरू मध्ये ४७

प्रतिशत परिवार भूमिको क्षेत्रमा कार्यगर्ने संस्थाका बारेमा थोरै जानकारी भएका, जानकारी नभएका ३३ प्रतिशत उत्तरदाताहरू रहेका छन् । १८ प्रतिशत भूमिका क्षेत्रमा कार्य गर्ने संस्था र ती संस्थाका गतिविधीहरू बारेमा कुनै पनि जानकारी नरहेको पाईएको छ । यस अध्ययनबाट के थाहा पाईन्छ भने केही मात्र थारुहरू भूमिको क्षेत्रमा कार्य गर्ने संस्थामा संलग्न रहेको देखिन्छ । त्यसैले २५ घरधुरीहरूले मात्र मोहियानी हक प्राप्त गरेका थिए ।

६.२. निष्कर्ष

यसरी थारु समुदायका व्यक्तिगत अध्ययनबाट पनि उनीहरूको कमैया कमलरीका रूपमा अर्काको घरमा बस्नाले समग्रमा थारुहरू शिक्षित हुनसक्नुको पछाडी थारु परिवार र समुदायमा रहेको परम्परागत जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धका कारण, पुरुष प्रधानता र उक्त एकाधिपत्यका कारण सृजित एकपक्षय पुरुष प्रधान सोच, प्रवृत्ति र व्यवहार हो । छोरालाई बढी र छोरीलाई कम महत्वको दृष्टिकोणले हेर्ने परम्पराका कारण थारु समुदायमा महिलाहरूले शिक्षाको पहुँचबाट बञ्चित हुनु परेको देखिन्छ यद्यपि पछिल्लो समयमा थारु समुदायका पुरुषहरूमा पनि छोराछोरी सबै बराबरी हुन्, दुइटैलाई समान रूपमा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ भन्ने भावनाको विकास हुँदै गएको पाईन्छ । विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूद्वारा संचालित जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरूका कारण थारु समुदायमा शिक्षाप्रतिको धारणा र प्रवृत्तिमा उदारता आएको पाईएको छ । जसले गर्दा थारु समुदायमा जमिनको स्वामित्व, उपयोग र सामाजिक सम्बन्धमा परिवर्तनहरू आएका छन् ।

भूमि अधिकार हरेक नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो । उत्तरदाताहरूको भूमि माथि पहुँच विस्तारको लागि सर्वप्रथम उनीहरू भूमि अधिकारमा कार्य गर्ने संस्थाहरू कुन कुन हो र ती संस्थाहरूले कस्ता गतिविधीहरू संचालन गर्ने गरेको छ । ती गतिविधीहरूमा संलग्न भएर आफ्नो चेतनाको स्तर विकास गरि भूमि माथिको पहुँच विस्तार गर्न तथा भूमिपति साहुहरूसँग अधिकार दाबीको पहल गर्न सक्छन् । त्यसैले आगामी दिनमा थारुहरूको भूमि अधिकार बारेका बुझाई र क्षमता विकासमा जोड दिनु पर्ने देखिन्छ । राज्यले संवैधानिक र व्यवहारिक रूपमा भूमि अधिकारको सम्मान गर्नु पर्दछ । अर्को शब्दमा भूमिमा आफैँ श्रम गर्नेको कानुनी स्वामित्व, पहुँच, उत्पादनको पुरा उपभोग गर्न पाउनु नै भूमि अधिकार हो । भूमि अधिकार तथा भूमि माथिको स्वामित्वले मानिसलाई गाँस, बास र कपासको सुरक्षा गर्छ ।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, बलराम (२०६५), *नेपाली समाज र संस्कृतिको विश्लेषण*, कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- आचार्य, बलराम (२०६५), *अनुसन्धान पद्धति तथा प्रतिवेदन लेखन*, कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- उप्रेती, विष्णुराज, सागर राज शर्मा र जगत बस्नेत (२०६६) *नेपालमा भूमि राजनीति र द्वन्द्व ग्रामीण रुपान्तरणका यथार्थ र सम्भावनाहरु* : डिल्लीबजार काठमाडौं हाइडल प्रेस प्रा.ली. ।
- कमैया मुक्ति तथा पुनस्थापना कार्यक्रम (२०६५), नेपाल सरकार भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय सिंहदरवार, काठमाडौं ।
- जि.वी.स. (२०६८) दाङ्ग जिल्लाको विवरण, नेपाल सरकार, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग थापाथली, काठमाडौं ।
- थारु, गुरिया (२०७५) *स्वतन्त्र विश्वकोष नेपाली विकिपिडिया* ।
- दाहाल, हेमराज (२०६८) *रुपान्तरण : समाज अध्ययन* काठमाडौं : शान्तिका लागि साभा अभियान ।
- धिताल, मेहिनी प्रसाद (२०४४), *थारु जाति एक अध्ययन*, पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान बिराटनगर ।
- नेपाली, गोपाल सिंह (१९६५), *द नेवार*, काठमाडौं : मण्डला बुक्स पब्लिकेसन ।
- प्याकुरेल, कैलासनाथ (१९८२), *इथनिसिटी एण्ड रूलर डेभलेपमेन्ट*, सोसोलोजिकल स्टडी अफ फोर थारु भिलेज चितवन, नेपाल ।
- बडाल आयोग प्रतिवेदन, (१९९६) *बडाल उच्चस्तरीय भूमि सुधार सुझाव आयोग १९९४*, काठमाडौं : पि.बि. पब्लिसर ।
- बडाल आयोग प्रतिवेदन, (२०५१) *उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोग*, काठमाडौं : धापासी ।
- बस्नेत, दिपक, कुमार (२०५८), *थारु समुदायमा शहरीकरण र आधुनिकीकरणका प्रभाव*, दाङ्ग जिल्लाको, त्रिभुवन नगरपालिकाको थारूको अप्रकाशित स्नाकोत्तर तह शोधपत्र समाजशास्त्रीय अध्ययन, त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर ।
- विष्ट, डोरबहादुर (२०३९) *सबै जातको फुलबारी*, साभा प्रकाशन, काठमाडौं ।

- बिष्ट, डोरबहादुर (१९६७, १९७२), *पिपुल अफ नेपाल* : रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- मिश्र चैतन्य, (२०७०) *सामाजिक लोकतन्त्र सबैभन्दा प्रगतिशिल प्रणाली २०७०* ।
- रिमाल विष्णु र उपाध्याय उमेश, (२००४) *विकल्पमा समाजवाद (प्रारम्भिक ज्ञान)*,
सर्वहारी, कृष्ण (२०६०), *मामा भान्जा (थारू लोककथा संग्रह)* ।
- शर्मा जनकलाल (२०३९), *हाम्रो समाज एक अध्ययन*, साभा प्रकासन, काठमाडौं ।
- श्रेष्ठ, एन. आर. (१९९०) *ल्याण्डेस एण्ड माइग्रेसन इन नेपाल*, बोल्डर: वेइट भिउ प्रेस ।
- Arcand, J.L and Chauvelt, I. (2002). *Foreign Aid, Rent-Seeking Behaviour, and Civil War*. CERDI-CNRS, Universite d' Auvergne.
- Bigombe, B. Collier, P. and Sambanis, N. (2000). Policies for Building Post-conflict peace. *Journal of African Economies*. Vol. 9 No. 3.pp.
- Binswanger, Ho; Deininger, K and Feder, G. (1995). Power, Distortions, Revolt and Reform in Agricultural Land Relations. Behrman, J. and T. Srinivasan, (Eds.). *Handbook of Development Economics. Vol.3*. (Amsterdam; New York and Oxford: Elsevier Science, North Holland).
- Brockett, C. (1992). Measuring Political Violence in Central America. *American Political Science Review. Vol. 86. No. 1*.
- Ghimere K.B. (2001) *Land Reform and Pasant Livelihoods* London: ITDG Publishing.
- Khanal, D.R., Ranjakarnikar, P.R., Acharya, K.P & Upreti, 2006. *Understanding Reform in Nepal. Political Economy*

- and Institutional Perspectives*. Kathmandu: Institute for Policy Reseach and Development (IPRAD).
- Regmi, M.C. (1961). *Recent Land Reform Programs in Nepal*. Asian Survey.
- Regmi, M.C. (1978) *Land Tenure & Taxation in Nepal*, Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.
- Regmi, M.C. (1999a) *Land Wonership in Nepal, Delhi : Adroit Publishers*.
- Robertson, A. and Mishra, S. (1997). *Bonded Labour in Nepal's Agricultural Economy*. Kathmandu : Anti-Slavery International and INSEC.
- Turner, J.H. (2002). *The Structure of Sociological Theory*. (5th Edition). Jaipur: Rawat Publications.
- UNDP (2004). *Nepal Human Development Reports*, Kathmandu: United National Development Programme.

अन्तरवार्ता अनुसूचि

घरमुलीको नाम थर : उमेर : लिङ्ग :
पेशा : भाषा : धर्म :
शिक्षा :

१. तपाईंको पारिवारिक विवरण

सि.न.	सदस्यहरूको नाम	घरमुलीसँगको नाता	उमेर	पेशा	लिङ्ग	शिक्षा

२. जग्गा कसको नाममा छ ?

क) पुरुष घरमुली ख) महिला घरमुली ग) अन्य सदस्य

३. जग्गाको विवरण :

क) जग्गा विहिन ख) ०-१ कट्ठा ग) १-५ कट्ठा
घ) ५-१० कट्ठा ङ) १०-२० कट्ठा च) १ विघा वा सोभन्दा माथि

४. जमिन उपयोगको अवस्था

क) आफ्नै जमिन उपयोग गर्ने ख) अरुको जमिन अधिया गर्ने
ग) अरुको जमिन करारमा (भाडामा) लिई खेति गर्ने घ) अरुको जमिन करारमा (भाडामा) लिई अन्य व्यवसाय गर्ने

५. जमिन उपयोग गर्ने तरिका

क) परम्परागत ख) आधुनिक

६. तपाँइले आफ्नो जमिनमा कुन-कुन बालिहरु खेति गर्नु हुन्छ ?

क) धान, गहुँ, तोरी मकै ख) तरकारी खेति ग) फलफूल खेति
घ) उखु खेति ड) अन्य

७. तपाँइले गरेको खेतिले दिने प्रतिफल कति ?

क) १-३ महिना खान पुग्ने ख) ३-६ महिना खान पुग्ने
ग) ६-९ महिना खान पुग्ने घ) ९-१२ महिना खान पुग्ने
ड) खान पुगेर बच्ने

८. खेति पाति गर्ने तरिका

क) मेसिनरी औजारको प्रयोग गरी ख) पराम्परागत तरिका अपनाई
ग) माथिका दुवै

९. तपाँइले अपनाउदै आएको कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिककरण गर्न चाहनु हुन्छ ?

क) चाहन्छु ख) चाहन्न ग) यसबारे ज्ञान छैन

१०. तपाँइको पुखौली पेशामा नयाँपन आएको छ ?

क) छ ख) छैन ग) थोरै फेरिएको जस्तो लाग्छ

११. तपाँइले गरेको पेशाबाट सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

क) सन्तुष्ट छु ख) सन्तुष्ट छैन ग) ठिक ठिकै छ

१२. पशु तथा पंक्षीको विवरण :

क्र.सं.	गाई	गोरु	भैसी	रांगा	भेडा	बाख्रा	कुखुरा	हाँस	परेवा	खरायो	अन्य
१											

१३. तपाँइको परिवारको सदस्य विगतमा कमैया कमलरीका रुपमा थिए ?

क) थिए ख) थिएनन्

क) छ

ख) छैन

२५. सामुदायिक संघ संस्थाहरुमा तपाँइको नेतृत्वदायी भुमिका छ भने कुनमा छ ?

.....

२६. विभिन्न संघ संस्थाबाट तपाँइले के-कस्तो सहयोग पाँउनु भएको छ ?

.....

२७. राज्यबाट तपाँइ के अपेक्षा राख्नु हुन्छ ?

.....

अवलोकन फारम

१. समुदायको बनेोट
.....
२. समुदायको विकासको अवस्था
.....
३. घरको प्रकार
.....
४. अन्य समुदायसँगको सम्बन्ध
.....
५. जमिनको अवस्था
.....
७. जमिन उपयोग गर्ने तरिका
.....
८. अन्य समुदाय र थारु समुदाय बिच भिन्नता
.....